

Συμπληρώνονται φέτος 150 χρόνια από τη γέννηση του μεγάλου κομμουνιστή επαναστάτη με την τεράστια θεωρητική συμβολή, Β. Ι. Λένιν (22/4/1870). Με αυτή την αφορμή, επαναφέρουμε παλαιότερη ανάρτησή μας (5/5/2018). Πρόκειται για ένα ιδιαίτερα σημαντικό κείμενο του Λένιν για τον Μαρξ και το μαρξικό έργο.

Στις 5 Μάη 1818 γεννιέται στην πόλη Τριρ της Πρωσίας ο Καρλ Μαρξ.

Ακολουθεί το κείμενο του Β. Λένιν που δημοσιεύτηκε το 1915 στον 28 τόμο του Λεξικού «Γκρανάτ», για το Μάρξ και το έργο του:

Ο Καρλ Μαρξ γεννήθηκε στις 5 του Μάη 1818, με το νέο ημερολόγιο, στην πόλη Τριρ (παραρηνία Πρωσία). Ο πατέρας του ήταν δικηγόρος, εβραίος· το 1824 ασπάστηκε τον προτεσταντισμό. Η οικογένεια του ήταν εύπορη, καλλιεργημένη, όχι όμως επαναστατική. Αφού τέλειωσε το γυμνάσιο του Τριρ ο Μαρξ πήγε στο Πανεπιστήμιο, στην αρχή στη Βόνη και έπειτα στο Βερολίνο, και σπούδασε νομικά, προπαντός όμως ιστορία και φιλοσοφία. Τέλειωσε το Πανεπιστήμιο το 1841 με μια διδακτορική διατριβή για τη Φιλοσοφία του Επίκουρου. Όσο για τις αντιλήψεις του, ο Μαρξ εκείνη την εποχή ήταν ακόμη χεγκελιανός-ιδεαλιστής. Στο Βερολίνο ανήκε στον κύκλο των αριστερών-χεγκελιανών (Μπρούνο Μπάουερ κ.ά.), που προσπαθούσαν να βγάλουν από τη Φιλοσοφία του Χέγκελ αθεϊστικά και επαναστατικά συμπεράσματα.

Όταν τέλειωσε το Πανεπιστήμιο, ο Μαρξ εγκαταστάθηκε στη Βόνη, με σκοπό να γίνει καθηγητής του Πανεπιστημίου. Η αντιδραστική όμως πολιτική της κυβέρνησης, που το 1832 αφαίρεσε την έδρα από τον Λουδοβίκο Φόιερμαχ και το 1836 αρνήθηκε να τον επαναφέρει στο Πανεπιστήμιο ενώ το 1841 απαγόρευσε στο νεαρό καθηγητή Μπρούνο Μπάουερ να διδάσκει στη Βόνη, ανάγκασε τον Μαρξ να εγκαταλείψει τη σταδιοδρομία του καθηγητή. Η εξέλιξη των ιδεών του αριστερού χεγκελιανισμού έκανε εκείνο τον καιρό πολύ γρήγορα βήματα στη Γερμανία. Ο Λουδοβίκος Φόιερμαχ άρχισε, ιδιαίτερα από το 1836, να επικρίνει τη θεολογία και να στρέφεται προς τον υλισμό, στον οποίο προσχωρεί οριστικά το 1841 (Η Ουσία του Χριστιανισμού)· το 1843 βγήκε το βιβλίο του Οι Βασικές Θέσεις της Φιλοσοφίας του Μέλλοντος. «Έπρεπε να υποστεί κανείς την απολυτρωτική επίδραση αυτών των βιβλίων» -έγραφε αργότερα ο Ένγκελς για τα έργα αυτά του Φόιερμαχ. «Εμείς» (δηλαδή οι αριστεροί χεγκελιανοί, ανάμεσα σ' αυτούς και ο Μαρξ) «γίναμε αμέσως φοιερμαχικοί». Εκείνο τον καιρό οι ριζοσπάστες αστοί της Ρηνανίας, που είχαν σημεία επαφής με τους αριστερούς χεγκελιανούς, ίδρυσαν στην Κολωνία μια αντιπολιτευόμενη εφημερίδα: την «Εφημερίδα του Ρήνου» (άρχισε να βγαίνει την 1 του Γενάρη του 1842). Ο Μαρξ και ο Μπρούνο Μπάουερ κλήθηκαν σαν κυριότεροι συνεργάτες· τον Οχτώβρη του 1842 ο Μαρξ ανέλαβε διευθυντής της εφημερίδας και μετοίκησε από τη Βόνη στην Κολωνία. Με τη διεύθυνση του Μαρξ η επαναστατική-δημοκρατική κατεύθυνση της εφημερίδας γινόταν όλο και πιο ξεκάθαρη· η κυβέρνηση στην αρχή επέβαλε στην εφημερίδα διπλή και τριπλή λογοκρισία και μετά την 1 του Γενάρη

του 1843, αποφάσισε να την κλείσει εντελώς. Ο Μαρξ βρέθηκε τότε υποχρεωμένος να φύγει από διευθυντής, η αποχώρηση του όμως δεν έσωσε την εφημερίδα, που κλείστηκε το Μάρτη του 1843. Από τα πιο βαρυσήμαντα άρθρα του Μαρξ στην «Εφημερίδα του Ρήνου» ο Ένγκελς σημειώνει, εκτός απ' αυτά που αναφέρονται παρακάτω (βλ. τη Βιβλιογραφία) [1], και ένα άρθρο για την κατάσταση των αγροτών-αμπελουργών της κοιλάδας του Μότσε. Η δημοσιογραφική δουλειά έδειξε στον Μαρξ ότι δεν ήξερε αρκετά καλά την πολιτική οικονομία και γι' αυτό καταπιάστηκε με ζήλο με τη μελέτη της.

Το 1843 ο Μαρξ παντρεύτηκε στο Κρόιτσαχ την Τζένη φον Βεστφάλεν, παιδική του φίλη που την είχε αρραβωνιαστεί, όταν ήταν ακόμη φοιτητής. Η γυναίκα του προερχόταν από μια αντιδραστική αριστοκρατική οικογένεια της Πρωσίας. Ο μεγαλύτερος αδελφός της έγινε υπουργός Εσωτερικών της Πρωσίας σε μια από τις πιο αντιδραστικές εποχές, το 1850-1858.

Το φθινόπωρο του 1843 ο Μαρξ πήγε στο Παρίσι για να εκδόσει στο εξωτερικό ένα ριζοσπαστικό περιοδικό μαζί με τον Άρνολντ Ρούγκε (1802-1880, αριστερός χεγκελιανός. Το 1825-1830 ήταν φυλακή, υστέρα από το 1848 εκπατριμένος· στα 1866-1870 οπαδός του Μπίσμαρκ). Βγήκε μόνο το πρώτο τεύχος αυτού του περιοδικού με τον τίτλο «Γερμανο-Γαλλικά Χρονικά». Το περιοδικό έπαψε να βγαίνει λόγω των δυσκολιών που παρουσίαζε η παράνομη κυκλοφορία του στη Γερμανία και λόγω διαφωνιών με τον Ρούγκε. Στα άρθρα του σ' αυτό το περιοδικό ο Μαρξ παίρνει ήδη επαναστατική θέση, κηρύσσει «αμείλικτη κριτική σε καθετί που υπάρχει» και ιδιαίτερα «κριτική των όπλων» και κάνει έκκληση στις μάζες και το προλεταριάτο.

Το Σεπτέμβρη του 1844 ήρθε στο Παρίσι για μερικές μέρες ο Φρίντριχ Ένγκελς, που έγινε από τότε ο πιο στενός φίλος του Μαρξ. Μαζί έπαιρναν ενεργότατο μέρος στην τοτινή κοχλάζουσα ζωή των επαναστατικών ομάδων του Παρισιού (ιδιαίτερη σημασία είχε η θεωρία του Προυντόν, που ο Μαρξ την καταπολέμησε αποφασιστικά στην Αθλιότητα της Φιλοσοφίας το 1847) και επεξεργάστηκαν –παλεύοντας επίμονα ενάντια στις διάφορες θεωρίες του μικροαστικού σοσιαλισμού– τη θεωρία και την τακτική του επαναστατικού προλεταριακού σοσιαλισμού ή του κομμουνισμού (μαρξισμού). Βλ. τα έργα του Μαρξ εκείνης της εποχής, του 1844-1848, στη Βιβλιογραφία που ακολουθεί. Το 1845, υστέρα από επιμονή της πρωσικής κυβέρνησης, ο Μαρξ απελάθηκε από το Παρίσι σαν επικίνδυνος επαναστάτης και πήγε στις Βρυξέλλες. Την άνοιξη του 1847 ο Μαρξ και ο Ένγκελς προσχώρησαν σε μια μυστική προπαγανδιστική εταιρία, την Ένωση των Κομμουνιστών και πήραν μέρος στο II Συνέδριο αυτής της Ένωσης (Νοέμβρης 1847 στο Λονδίνο), όπου έπαιξαν εξέχοντα ρόλο. Με εντολή του συνεδρίου σύνταξαν το περίφημο Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος που βγήκε το Φλεβάρη του 1848. Στο έργο αυτό εκτίθεται με μεγαλοφυή σαφήνεια και διαύγεια η νέα κοσμοαντίληψη, ο συνεπής υλισμός που αγκαλιάζει και την περιοχή της κοινωνικής ζωής, η διαλεκτική σαν η πιο ολόπλευρη και η πιο βαθιά διδασκαλία της εξέλιξης, η θεωρία της ταξικής πάλης και ο κοσμοϊστορικός επαναστατικός ρόλος του προλεταριάτου, του δημιουργού της νέας, της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Όταν ξέσπασε η επανάσταση του Φλεβάρη του 1848, ο Μαρξ απελάθηκε από το Βέλγιο. Ξαναγύρισε στο Παρίσι κι από κει, υστέρα από την επανάσταση του Μάρτη, πήγε στη Γερμανία και συγκεκριμένα στην Κολωνία. Εκεί άρχισε να βγαίνει από την 1 του Ιούνη 1848 ως τις 19 του Μάη 1849 η «Νέα Εφημερίδα του Ρήνου»· διευθυντής της εφημερίδας ήταν ο Μαρξ. Η νέα θεωρία επιβεβαιώθηκε περίλαμπρα από την πορεία των επαναστατικών γεγονότων του 1848-1849, όπως επιβεβαιώθηκε αργότερα και από όλα τα προλεταριακά και δημοκρατικά κινήματα όλων των χωρών του κόσμου. Η αντεπανάσταση που νίκησε, στην αρχή παρέπεμψε τον Μαρξ σε δίκη (αθωώθηκε στις 9 του Φλεβάρη 1849) και μετά τον απέλασε από τη Γερμανία (στις 16 του Μάη 1849). Ο Μαρξ πήγε στην αρχή στο Παρίσι, απελάθηκε και από εκεί υστέρα από τη διαδήλωση της 13 του Ιούνη του 1849 και πήγε στο Λονδίνο, όπου έμεινε ως το τέλος της ζωής του.

Οι συνθήκες της ζωής του σαν εκπατρισμένου, όπως βγαίνει ανάγλυφα από την αλληλογραφία του με τον Ένγκελς (εκδόθηκε το 1913) [2], ήταν εξαιρετικά δύσκολες. Η ανέχεια έπνιγε κυριολεκτικά τον Μαρξ και την οικογένεια του. Αν δεν υπήρχε η αδιάκοπη, γεμάτη αυταπάτηση οικονομική ενίσχυση του Ένγκελς, ο Μαρξ όχι μόνο δεν θα μπορούσε να τελειώσει Το Κεφάλαιο, αλλά και θα χανόταν αναπόφευκτα από τη φτώχεια και τις στερήσεις. Εκτός απ' αυτό, οι θεωρίες και τα ρεύματα του μικροαστικού και γενικότερα του μη προλεταριακού σοσιαλισμού που κυριαρχούσαν τότε, ανάγκαζαν τον Μαρξ να διεξάγει συνεχώς αμείλικτο αγώνα και κάποτε να αποκρούει τις πιο λυσσαλέες και άγριες προσωπικές επιθέσεις. Μένοντας μακριά από τους κύκλους των εκπατρισμένων, ο Μαρξ σε μια σειρά ιστορικές εργασίες (βλ. τη Βιβλιογραφία) επεξεργαζόταν την υλιστική του θεωρία, αφιερώνοντας τις δυνάμεις του κυρίως στη μελέτη της πολιτικής οικονομίας. Την επιστήμη αυτή ο Μαρξ την επαναστατικοποίησε (βλ. παρακάτω τη διδασκαλία του Μαρξ) στα έργα του Η Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας (1859) και Το Κεφάλαιο (τόμ. Ι, 1867).

Η εποχή της αναζωογόνησης των δημοκρατικών κινημάτων στα τέλη της δεκαετίας 1850-1860 και στη διάρκεια της δεκαετίας 1860-1870 κάλεσε ξανά τον Μαρξ στην πρακτική δράση. Το 1864 (28 του Σεπτεμβρίου) ιδρύθηκε στο Λονδίνο η ονομαστή Ι Διεθνής, η Διεθνής Ένωση των Εργατών. Ο Μαρξ ήταν η ψυχή αυτής της οργάνωσης, ήταν εκείνος που έγραψε την πρώτη Διακήρυξη της και μια σειρά αποφάσεις, δηλώσεις και διακηρύξεις της. Ο Μαρξ, συνενώνοντας το εργατικό κίνημα των διαφόρων χωρών, προσπαθώντας να κατευθύνει στην κοίτη μιας κοινής δράσης τις διάφορες μορφές τού μη προλεταριακού, του προμαρξικού σοσιαλισμού (Ματζίνι, Προυντόν, Μπακούνιν, αγγλικός φιλελεύθερος τρεϊντ-γιουνιονισμός, λασαλικές ταλαντεύσεις προς τα δεξιά στη Γερμανία κτλ.) και καταπολεμώντας τις θεωρίες όλων αυτών των αιρέσεων και μικροσχολών, σφυρηλάτησε μια ενιαία τακτική της προλεταριακής πάλης της εργατικής τάξης των διαφόρων χωρών. Ύστερα από την πτώση της Κομμούνας του Παρισιού (1871), που ο Μαρξ την έκρινε τόσο βαθυστόχαστα, τόσο εύστοχα, τόσο λαμπρά και από την άποψη ενός ανθρώπου της δράσης και ενός επαναστάτη (Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία του 1871), και υστέρη από τη διάσπαση της Διεθνούς από τους μπακουνιστές, έγινε αδύνατη η παραμονή της Διεθνούς στην Ευρώπη. Ο Μαρξ μετά το συνέδριο της Διεθνούς στη Χάγη (1872) εξασφάλισε τη μεταφορά του Γενικού Συμβουλίου της Διεθνούς στη Νέα Υόρκη. Η Ι Διεθνής εκπλήρωσε έτσι τη διεθνή της αποστολή και παραχώρησε τη θέση της σε μια εποχή απροσμέτρητα πιο μεγάλης ανόδου του εργατικού κινήματος σε όλες τις χώρες του κόσμου, συγκεκριμένα στην εποχή της ανάπτυξης του σε πλάτος, στην εποχή της δημιουργίας μαζικών σοσιαλιστικών εργατικών κομμάτων στα πλαίσια κάθε εθνικού κράτους

Η εντατική δράση στη Διεθνή και η ακόμη πιο εντατική απασχόληση του Μαρξ υπόσκαψαν οριστικά την υγεία του. Συνέχισε το ξαναδούλεμα της πολιτικής οικονομίας και την αποπεράτωση του Κεφαλαίου, συγκεντρώνοντας ένα σωρό καινούργιο υλικό και μελετώντας μια σειρά γλώσσες (λογουχάρη τη ρωσική), μα η αρρώστια δεν τον άφησε να τελειώσει το Κεφάλαιο.

Στις 2 του Δεκέμβρη 1881 πέθανε η γυναίκα του. Στις 14 του Μάρτη 1883 ο Μαρξ αποκοιμήθηκε ήσυχα και για πάντα στην πολυθρόνα του. Τον έθαψαν δίπλα στη γυναίκα του, στο νεκροταφείο του Χάιγκεϊτ του Λονδίνου. Από τα παιδιά του Μαρξ ορισμένα πέθαναν μικρά στο Λονδίνο, τότε που η οικογένεια δυστυχούσε πολύ. Οι τρεις κόρες του παντρεύτηκαν με σοσιαλιστές της Αγγλίας και της Γαλλίας: η Ελεονόρα Έβελινγκ, η Λάουρα Λαφάργκ και η Τζένη Λογκέ. Ο γιος της τελευταίας είναι μέλος του Σοσιαλιστικού Κόμματος της Γαλλίας.

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Μαρξισμός είναι το σύστημα των αντιλήψεων και της διδασκαλίας του Μαρξ. Ο Μαρξ είναι εκείνος που συνέχισε και ολοκλήρωσε με μεγαλοφυΐα τα τρία βασικά ιδεολογικά ρεύματα του 19ου αιώνα, που άνηκαν στις τρεις πιο προηγμένες χώρες της ανθρωπότητας: την κλασική γερμανική Φιλοσοφία, την κλασική αγγλική Πολιτική Οικονομία και το γαλλικό Σοσιαλισμό σε συνδυασμό με τις γαλλικές επαναστατικές διδασκαλίες γενικότερα. Η αναγνωρισμένη ακόμη και από τους αντίπαλους του Μαρξ αξιοθαύμαστη

συνέπεια και ενότητα των απόψεων του, που στο σύνολο τους μας δίνουν το σύγχρονο υλισμό και το σύγχρονο επιστημονικό σοσιαλισμό, σαν θεωρία και σαν πρόγραμμα του εργατικού κινήματος όλων των πολιτισμένων χωρών του κόσμου, μας υποχρεώνει να προτάξουμε από την έκθεση του κύριου περιεχομένου του μαρξισμού, συγκεκριμένα της οικονομικής διδασκαλίας του Μαρξ, μια σύντομη σκιαγραφία της κοσμοαντίληψης του γενικά.

Ο Φιλοσοφικός Υλισμός

Ο Μαρξ, από το 1844-1845, που αποκρυσταλλώθηκαν οι απόψεις του, ήταν υλιστής και ειδικά οπαδός του Λουδοβίκου Φόιερμπαχ. Σχετικά με τον Φόιερμπαχ είχε τη γνώμη και αργότερα, ότι οι αδύνατες πλευρές του συνίστανται αποκλειστικά στο γεγονός ότι ο υλισμός του δεν ήταν αρκετά συνεπής και ολόπλευρος. Ο Μαρξ έβλεπε την κοσμοϊστορική σημασία του Φόιερμπαχ, που «άφησε εποχή», ακριβώς στην αποφασιστική του ρήξη με τον ιδεαλισμό του Χέγκελ και στη διακήρυξη του υλισμού, που ακόμη στο «18ο αιώνα, ιδιαίτερα στη Γαλλία, ήταν αγώνας όχι μόνο ενάντια στους υπάρχοντες πολιτικούς θεσμούς, μα και ενάντια στη θρησκεία και στη θεολογία, όπως και... ενάντια σε κάθε μεταφυσική» (με την έννοια της «εκστατικής θεώρησης» σε αντιδιαστολή από τη «νηφάλια φιλοσοφία») (Η Αγία Οικογένεια στη Φιλοσοφική Κληρονομιά). «Για τον Χέγκελ –έγραφε ο Μαρξ– το προτσές της νόησης, που με το όνομα ιδέα το μετατρέπει μάλιστα σε αυθυπόστατο υποκείμενο, είναι ο δημιουργός του πραγματικού... Για μένα, αντίστροφα, το ιδεατό δεν είναι παρά το υλικό, μεταφερμένο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι», (Το Κεφάλαιο, τόμ. Ι, πρόλογος στη 2η έκδοση).

Ο Φρ. Ένγκελς, συμφωνώντας απόλυτα με την υλιστική αυτή Φιλοσοφία του Μαρξ και εκθέτοντας την έγραφε στο Αντιντίριγκ (βλ.): –ο Μαρξ διάβασε αυτό το έργο από το χειρόγραφο– «...Η ενότητα του κόσμου δεν συνίσταται στο Είναι του, αλλά στην υλικότητά του και η υλικότητα αυτή αποδείχεται... με μια μακρόχρονη και επίμονη εξέλιξη της φιλοσοφίας και της φυσιογνωσίας... Η κίνηση είναι ο τρόπος ύπαρξης της ύλης. Ποτέ και πουθενά δεν υπήρξε και δεν μπορεί να υπάρξει ύλη χωρίς κίνηση, κίνηση χωρίς ύλη... Αν βάλουμε το ερώτημα... τί είναι νόηση και συνείδηση και από που προέρχονται, θα δούμε ότι είναι προϊόντα του ανθρώπινου μυαλού και ότι ο ίδιος ο άνθρωπος είναι προϊόν της Φύσης, που αναπτύχθηκε μέσα στη γνωστή φυσική κατάσταση και μαζί μ' αυτήν. Έτσι είναι αυτονόητο ότι τα προϊόντα του ανθρώπινου μυαλού, που σε τελευταία ανάλυση είναι επίσης προϊόντα της Φύσης, δεν αντιφάσκουν με την υπόλοιπη αλληλουχία της Φύσης, αλλά ανταποκρίνονται σ' αυτήν». «Ο Χέγκελ ήταν ιδεαλιστής, με άλλα λόγια, γι' αυτόν οι σκέψεις του μυαλού του δεν ήταν απεικονίσεις (Abbilder, κάποτε ο Ένγκελς μιλάει για «έκτυπα») λιγότερο η περισσότερο αφηρημένες των πραγματικών αντικειμένων και γεγονότων, αλλά αντίθετα τα πράγματα και η ανάπτυξη τους ήταν γι' αυτόν οι πραγματοποιημένες απεικονίσεις της ιδέας που υπήρχε κιάλας κάπου πριν από τον κόσμο».

Στο έργο του Λουδοβίκος Φόιερμπαχ, όπου ο Φρ. Ένγκελς εκθέτει τις απόψεις του και τις απόψεις του Μαρξ για τη Φιλοσοφία του Φόιερμπαχ και που ο Ένγκελς το έστειλε για εκτύπωση, αφού προηγούμενα διάβασε το παλιό χειρόγραφο που είχε γραφεί από τον ίδιο και τον Μαρξ το 1844-1845 πάνω στο ζήτημα του Χέγκελ, του Φόιερμπαχ και της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, ο Ένγκελς γράφει: «Το μεγάλο θεμελιακό πρόβλημα κάθε φιλοσοφίας και ιδιαίτερα της νεότερης φιλοσοφίας είναι το πρόβλημα της σχέσης νόησης και Είναι, πνεύματος και Φύσης... ποιο είναι το πρωταρχικό: το πνεύμα ή η Φύση... Ανάλογα με τον τρόπο που απαντούσαν σ' αυτό το ερώτημα οι φιλόσοφοι χωρίστηκαν σε δυο μεγάλα στρατόπεδα. Όσοι ισχυρίζονταν ότι το πνεύμα υπήρχε πριν από τη Φύση και συνεπώς έτσι ή αλλιώς αναγνώριζαν τη δημιουργία του κόσμου... αποτέλεσαν το στρατόπεδο του ιδεαλισμού. Οι άλλοι που θεωρούσαν σαν πρωταρχικό τη Φύση άνηκαν στις διάφορες σχολές του υλισμού». Κάθε άλλη χρησιμοποίηση των εννοιών του (φιλοσοφικού) ιδεαλισμού και υλισμού οδηγεί απλώς σε σύγχυση. Ο Μαρξ απόρριπτε κατηγορηματικά όχι μόνο τον ιδεαλισμό, που πάντα συνδεόταν έτσι είτε αλλιώς με τη θρησκεία, αλλά και τη διαδομένη, ιδιαίτερα στις μέρες μας, άποψη του Χιουμ και του Καντ, τον αγνωστικισμό, τον κριτικισμό, το θετικισμό, με τις διάφορες μορφές τους· κάθε παρόμοια φιλοσοφία την

θεωρούσε «αντιδραστική» παραχώρηση στον ιδεαλισμό και στην καλύτερη περίπτωση «ντροπαλή αποδοχή από την πίσω πόρτα του υλισμού και απάρνησή του μπροστά στα μάτια του κόσμου». Βλέπε πάνω σ' αυτό το ζήτημα, εκτός από τα αναφερόμενα έργα του Ένγκελς και του Μαρξ και το γράμμα του τελευταίου προς τον Ένγκελς της 12 του Σεπτεμβρίου 1868, όπου ο Μαρξ, σημειώνοντας την «πιο υλιστική», απ' ό,τι συνήθως, εκδήλωση του γνωστού φυσιοδίφη Τ. Χάξλι και την ομολογία του ότι, εφόσον «παρατηρούμε και νοούμε κατά τρόπο πραγματικό, δεν μπορούμε ποτέ να εγκαταλείψουμε το έδαφος του υλισμού», τον κατηγορεί ότι ανοίγει ένα «παραθυράκι» στον αγνωστικισμό, στο χιουμισμό.

Ιδιαίτερα πρέπει να σημειωθεί η άποψη του Μαρξ για τη σχέση ανάμεσα στην ελευθερία και την αναγκαιότητα: «τυφλή είναι η αναγκαιότητα μόνο όταν δεν έχει κατανοηθεί. Ελευθερία είναι η συνείδηση της αναγκαιότητας» (Ένγκελς στο Αντιντίριγκ) = η αναγνώριση της αντικειμενικής νομοτέλειας της Φύσης και της διαλεκτικής μετατροπής της αναγκαιότητας σε ελευθερία (παράλληλα με τη μετατροπή του άγνωστου, όμως γνώσιμου, «πράγματος καθεαυτού» σε «πράγμα για μας», της «ουσίας των πραγμάτων» σε «φαινόμενα»).

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς θεωρούσαν βασική ανεπάρκεια του «παλιού» υλισμού μαζί και του υλισμού του Φόιερμπαχ (και πολύ περισσότερο του «χυδαίου» υλισμού των Μπίχνερ-Φόχτ-Μολεσότ)

(1) το ότι ο υλισμός αυτός ήταν «κυρίως μηχανιστικός» και δεν έπαιρνε : υπόψη του τη νεότερη εξέλιξη της Χημείας και της Βιολογίας (και στις μέρες μας θα έπρεπε ακόμη να προσθέσουμε: και της ηλεκτρικής θεωρίας της ύλης).

(2) το ότι ο παλιός υλισμός δεν ήταν ιστορικός, δεν ήταν διαλεκτικός (ήταν μεταφυσικός με την έννοια της αντιδιαλεκτικής), δεν εφάρμοζε με συνέπεια και ολόπλευρα την άποψη της εξέλιξης.

(3) το ότι η «ουσία του ανθρώπου» κατανοούνταν απ' αυτούς αφηρημένα και όχι σαν «σύνολο όλων των κοινωνικών σχέσεων» (καθορισμένων συγκεκριμένα-ιστορικά) και γι' αυτό ο υλισμός αυτός δεν έκανε τίποτε άλλο παρά «να εξηγεί» τον κόσμο, ενώ το ζήτημα έγκειται στην «αλλαγή» του, με άλλα λόγια δεν καταλάβαινε τη σημασία της «επαναστατικής πρακτικής δράσης».

Η Διαλεκτική

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς θεωρούσαν ότι η διαλεκτική του Χέγκελ, η πιο ολόπλευρη, πλουσιότερη σε περιεχόμενο και πολύ βαθιά διδασκαλία για την εξέλιξη, ήταν το μεγαλύτερο απόκτημα της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας. Κάθε άλλη διατύπωση της αρχής της ανάπτυξης, της εξέλιξης, την θεωρούσαν μονόπλευρη, φτωχή σε περιεχόμενο, την θεωρούσαν παραμόρφωση και διαστροφή της πραγματικής πορείας ανάπτυξης (που συχνά συντελείται με άλματα, καταστροφές και επαναστάσεις) στη Φύση και στην κοινωνία. «Μπορεί να ειπωθεί ότι ο Μαρξ και εγώ ήμασταν οι μόνοι σχεδόν που βάλαμε μπροστά μας το καθήκον να σώσουμε» (από την καταστροφή του ιδεαλισμού, καθώς και του χεγκελιανισμού) «τη συνειδητή διαλεκτική και να την μεταφέρουμε στην υλιστική αντίληψη της Φύσης». «Η Φύση είναι η επιβεβαίωση της διαλεκτικής και πρέπει να πούμε ότι οι νεότερες φυσικές επιστήμες δείχνουν ότι η επιβεβαίωση αυτή είναι ασυνήθιστα πλούσια» (αυτό έχει γραφεί πριν ανακαλυφθούν το ράδιο, τα ηλεκτρόνια, η μεταστοιχείωση κτλ.), «που συσσωρεύει καθημερινά ένα σωρό υλικό και αποδείχνει ότι σε τελευταία ανάλυση τα πράγματα στη Φύση γίνονται διαλεκτικά και όχι μεταφυσικά».

«Η μεγάλη θεμελιακή ιδέα, -γράφει ο Ένγκελς- ότι τον κόσμο δεν πρέπει να τον αντιλαμβανόμαστε σαν σύμπλεγμα από έτοιμα πράγματα, αλλά σαν σύμπλεγμα από προτσές, όπου τα πράγματα, τα φαινομενικά σταθερά, καθώς και οι ιδεατές απεικονίσεις στο κεφάλι μας, οι έννοιες, βρίσκονται σε αδιάκοπη αλλαγή, τότε εμφανίζονται και τότε εκμηδενίζονται -η μεγάλη αυτή θεμελιακή ιδέα έγινε, ιδιαίτερα από την εποχή του Χέγκελ, σε τέτοιο βαθμό κοινή συνείδηση, που είναι ζήτημα αν θα την αμφισβητήσει κανείς στη γενική της μορφή. Άλλο πράγμα όμως είναι να την παραδέχεσαι στα λόγια και άλλο να την εφαρμόζεις σε

κάθε χωριστή περίπτωση και σε κάθε δοσμένο πεδίο έρευνας». «Για τη διαλεκτική φιλοσοφία τίποτε δεν είναι μια για πάντα καθορισμένο, απόλυτο, ιερό. Παντού και σε όλα η διαλεκτική φιλοσοφία βλέπει τη σφραγίδα της αναπόφευκτης πτώσης και τίποτε δεν μπορεί να σταθεί μπροστά της, εκτός από το αδιάκοπο προτσές της γέννησης και της εκμηδένισης, εκτός από το ατελεύτητο ανέβασμα από μια κατώτερη βαθμίδα σε μια ανώτερη. Και η ίδια δεν είναι παρά μια απλή αντανάκλαση αυτού του προτσές στον σκεπτόμενο εγκέφαλο». Έτσι η διαλεκτική, σύμφωνα με τον Μαρξ, είναι η «επιστήμη των γενικών νόμων της κίνησης, τόσο του εξωτερικού κόσμου όσο και της ανθρώπινης νόησης».

Αυτή την πλευρά, την επαναστατική, της φιλοσοφίας του Χέγκελ την αποδέχτηκε και την ανέπτυξε ο Μαρξ. Ο διαλεκτικός υλισμός «δεν έχει ανάγκη από καμιά φιλοσοφία που να στέκεται πάνω από τις άλλες επιστήμες». Από την παλιά φιλοσοφία παραμένει μόνο «η διδασκαλία της νόησης και των νόμων της -η τυπική λογική και η διαλεκτική». Η διαλεκτική όμως, στην αντίληψη του Μαρξ, όπως και του Χέγκελ, περικλείει μέσα της εκείνο που σήμερα ονομάζεται γνωσιοθεωρία, γνωσιολογία, που πρέπει να εξετάζει το αντικείμενο της εξίσου ιστορικά, μελετώντας και γενικεύοντας την προέλευση και την ανάπτυξη της γνώσης, το πέρασμα από τη μη γνώση στη γνώση.

Στον καιρό μας η ιδέα της ανάπτυξης, της εξέλιξης, μπήκε σχεδόν ολοκληρωτικά στην κοινωνική συνείδηση, μα μπήκε από άλλους δρόμους, όχι μέσω της φιλοσοφίας του Χέγκελ.

Οστόσο η ιδέα αυτή με τη διατύπωση που της έδωσαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς, στηριγμένοι στον Χέγκελ, είναι πολύ πιο ολόπλευρη, πολύ πιο πλούσια σε περιεχόμενο, απ' ό,τι η συνηθισμένη ιδέα της εξέλιξης. Μια ανάπτυξη που φαίνεται σαν να επαναλαβαίνει τις βαθμίδες που διέτρεξε, μα τις επαναλαβαίνει διαφορετικά, σε ανώτερη βάση («άρνηση της άρνησης»), μια ανάπτυξη, μπορούμε να πούμε, σπειροειδής και όχι σε ευθεία γραμμή· -μια ανάπτυξη αλματοειδής, καταστροφική, επαναστατική· -«διακοπές του βαθμιαίου»· μετατροπή της ποσότητας σε ποιότητα· -εσωτερικά κίνητρα της ανάπτυξης, που προέρχονται από την αντίθεση, από τη σύγκρουση των διαφόρων δυνάμεων και τάσεων που επιδρούν πάνω σε ένα δοσμένο σώμα ή στα πλαίσια ενός δοσμένου φαινομένου ή μέσα σε μια δοσμένη κοινωνία· -αλληλεξάρτηση και στενότητα, αδιάρρηκτη αλληλουχία όλων των πλευρών κάθε φαινομένου (η ιστορία ανακαλύπτει ολοένα και νέες πλευρές), αλληλουχία που μας δίνει το ενιαίο, το νομοτελειακό παγκόσμιο προτσές της κίνησης -αυτά είναι ορισμένα γνωρίσματα της διαλεκτικής, της πιο πλούσιας (από τη συνηθισμένη) σε περιεχόμενο θεωρίας της εξέλιξης. (Βλ. το γράμμα του Μαρξ προς τον Ένγκελς της 8 του Γενάρη 1868, όπου ειρωνεύεται τις «ανιαρές τριχοτομίες» του Στάιν, που είναι παράλογο να τις συγγέει κανείς με την υλιστική διαλεκτική.)

Η Υλιστική Αντίληψη της Ιστορίας

Η επίγνωση της ασυνέπειας, της ατέλειας και του μονόπλευρου χαρακτήρα του παλιού υλισμού οδήγησε τον Μαρξ στην πεποίθηση ότι είναι ανάγκη «να εναρμονιστεί η επιστήμη της κοινωνίας με την υλιστική βάση και να ξαναφτιαχτεί πάνω σ' αυτή τη βάση». Αν ο υλισμός γενικά εξηγεί τη συνείδηση, ξεκινώντας από το Είναι και όχι αντίστροφα, κατά την εφαρμογή του στην κοινωνική ζωή της ανθρωπότητας απαιτούσε να εξηγείται η κοινωνική συνείδηση, ξεκινώντας από το κοινωνικό Είναι. «Η τεχνολογία -λέει ο Μαρξ (Το Κεφάλαιο, τόμ. Ι)- αποκαλύπτει την ενεργό στάση του ανθρώπου απέναντι στη Φύση, το άμεσο προτσές παραγωγής της ζωής του και μ' αυτό τον τρόπο και των κοινωνικών σχέσεων της ζωής του και των πνευματικών παραστάσεων που πηγάζουν απ' αυτές». Στον πρόλογο του έργου του Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας ο Μαρξ μας δίνει με τα παρακάτω λόγια μια ολοκληρωμένη διατύπωση των βασικών θέσεων του υλισμού που τον επεκτείνει στην ανθρώπινη κοινωνία και στην ιστορία της:

«Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους οι άνθρωποι έρχονται σε καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέληση τους σχέσεις -σε σχέσεις παραγωγής που αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων.

Το σύνολο αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική διάρθρωση της κοινωνίας, την πραγματική βάση που πάνω της υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν καθορισμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει το κοινωνικό, πολιτικό και πνευματικό προτσές της ζωής γενικά. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το Είναι τους, μα αντίθετα το κοινωνικό Είναι τους καθορίζει τη συνείδηση τους. Σε μια ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξης τους οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε αντίθεση με τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής –ή ό,τι αποτελεί μονάχα τη νομική έκφραση αυτού του πράγματος– με τις σχέσεις ιδιοκτησίας, μέσα στις οποίες είχαν κινηθεί ως τώρα. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων οι σχέσεις αυτές μεταβάλλονται σε δεσμά τους. Τότε έρχεται η εποχή της κοινωνικής επανάστασης. Με την αλλαγή της οικονομικής βάσης ανατρέπεται, με περισσότερο ή λιγότερο γρήγορους ρυθμούς, ολόκληρο το τεράστιο εποικοδόμημα. Όταν εξετάζουμε τέτοιες ανατροπές, πρέπει να κάνουμε πάντα διάκριση ανάμεσα στην υλική ανατροπή των οικονομικών ορών της παραγωγής, που μπορούμε να την διαπιστώσουμε με ακρίβεια φυσικών επιστημών, και στις νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ή φιλοσοφικές, με δυο λόγια τις ιδεολογικές μορφές, με τις οποίες οι άνθρωποι αποκτούν συνείδηση αυτής της σύγκρουσης και παλεύουν ως τη λύση της.

Όπως δεν μπορούμε να κρίνουμε ένα άτομο από τη γνώμη που έχει το ίδιο για τον εαυτό του, άλλο τόσο δεν μπορούμε να κρίνουμε μια τέτια εποχή ανατροπής από τη συνείδηση της. Απεναντίας, τη συνείδηση αυτή πρέπει να την εξηγήσουμε από τις αντιφάσεις της υλικής ζωής, από τη σύγκρουση που συντελείται ανάμεσα στις κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις παραγωγής...». «Σε γενικές γραμμές, ο ασιατικός, ο αρχαίος, ο φεουδαρχικός και ο σύγχρονος, ο αστικός τρόπος παραγωγής, μπορούν να χαρακτηριστούν σαν προοδευτικές εποχές του οικονομικού κοινωνικού σχηματισμού». (Βλ. τη σύντομη διατύπωση που δίνει ο Μαρξ στο γράμμα του προς τον Έγκελς της 7 του Ιούλη 1866: «Η θεωρία μας για τον καθορισμό της οργάνωσης της εργασίας με τα μέσα παραγωγής»).

Η ανακάλυψη της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας ή, πιο σωστά, η συνεπής συνέχιση και επέκταση του υλισμού στην περιοχή των κοινωνικών φαινομένων, εξάλειψε δυο βασικές ανεπάρκειες των προηγούμενων ιστορικών θεωριών.

1. Οι θεωρίες αυτές στην καλύτερη περίπτωση εξέταζαν μόνο τα ιδεολογικά κίνητρα της ιστορικής δράσης των ανθρώπων και δεν ερευνούσαν τί είναι εκείνο που γεννάει αυτά τα κίνητρα, δεν συλλαμβάνανε την αντικειμενική νομοτέλεια της ανάπτυξης του συστήματος των κοινωνικών σχέσεων, δεν έβλεπαν ότι οι σχέσεις αυτές έχουν τις ρίζες τους στο βαθμό ανάπτυξης της υλικής παραγωγής·

2. Οι προηγούμενες θεωρίες δεν έπαιρναν υπόψη τους τη δράση ακριβώς των μαζών του πληθυσμού, ενώ ο ιστορικός υλισμός έδωσε για πρώτη φορά τη δυνατότητα να ερευνηθούν, με ακρίβεια που χαρακτηρίζει τις φυσικοϊστορικές επιστήμες, οι κοινωνικοί όροι της ζωής των μαζών και οι αλλαγές αυτών των όρων. Η προμαρξική κοινωνιολογία και ιστοριογραφία δεν έκαναν στην καλύτερη περίπτωση τίποτε άλλο από το να συσσωρεύουν ακατέργαστα στοιχεία, μαζεμένα αποσπασμένα και να απεικονίζουν ορισμένες πλευρές του ιστορικού προτσές. Ο μαρξισμός έδειξε το δρόμο για μια καθολική, ολόπλευρη μελέτη του προτσές της γέννησης, της ανάπτυξης και της παρακμής των κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών, εξετάζοντας όλες τις αντιφατικές τάσεις στο σύνολο τους, ανάγοντάς τες στους όρους ζωής και παραγωγής των διαφόρων τάξεων της κοινωνίας –όρους που μπορούν να καθοριστούν με ακρίβεια– παραμερίζοντας τον υποκειμενισμό και την αυθαιρεσία στον ξεχωριστό ορισμένων «επικρατέστερων» ιδεών ή στην ερμηνεία τους και αποκαλύπτοντας ότι όλες οι ιδέες και όλες οι διάφορες τάσεις έχουν, χωρίς εξαίρεση, τη ρίζα τους στην κατάσταση των υλικών παραγωγικών δυνάμεων. Οι άνθρωποι δημιουργούν οι ίδιοι την ιστορία τους, τι είναι όμως εκείνο που καθορίζει τα κίνητρα των ανθρώπων και πιο ειδικά των ανθρώπινων μαζών, τί είναι εκείνο που προκαλεί τις συγκρούσεις ανάμεσα στις αντιφατικές ιδέες και τάσεις, ποιο είναι το σύνολο όλων αυτών των συγκρούσεων μέσα σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες, ποιοι είναι οι αντικειμενικοί όροι της παραγωγής της υλικής ζωής, που δημιουργούν τη βάση όλης της ιστορικής

δράσης των ανθρώπων, ποιος είναι ο νόμος ανάπτυξης αυτών των όρων –σε όλα αυτά τα προβλήματα έστρεψε την προσοχή του ο Μαρξ και έδειξε το δρόμο για την επιστημονική μελέτη της ιστορίας, σαν προτσές ενιαίου που κυριαρχείται από νομοτέλεια σε όλη την τεράστια πολυπλευρότητα και αντιφατικότητά του.

Η Ταξική Πάλη

Το ότι οι επιδιώξεις ορισμένων μελών μιας κοινωνίας έρχονται σε αντίθεση με τις επιδιώξεις άλλων μελών της, το ότι η κοινωνική ζωή είναι γεμάτη αντιφάσεις, το ότι η ιστορία μάς δείχνει την πάλη ανάμεσα στους λαούς και ανάμεσα στις κοινωνίες, καθώς και μέσα στους κόλπους τους και, εκτός απ' αυτό και την εναλλαγή των περιόδων επανάστασης και αντίδρασης, ειρήνης και πολέμων, στασιμότητας και γοργής προόδου ή κατάρπτωσης –όλα αυτά είναι γεγονότα πασίγνωστα. Ο μαρξισμός μας έδωσε το οδηγητικό νήμα, που μας επιτρέπει να ανακαλύψουμε τη νομοτέλεια μέσα σ' αυτό το φαινομενικό λαβύρινθο και το χάος, συγκεκριμένα: τη θεωρία της ταξικής πάλης. Μόνο η μελέτη του συνόλου των επιδιώξεων όλων των μελών μιας κοινωνίας ή μιας ομάδας κοινωνιών, επιτρέπει να καθοριστεί επιστημονικά το αποτέλεσμα αυτών των επιδιώξεων. Και πηγή των αντιφατικών επιδιώξεων είναι η διαφορά που υπάρχει στη θέση και στους όρους ζωής των τάξεων, στις όποιες διασπάται κάθε κοινωνία.

«Η ιστορία όλων των ως τα τώρα κοινωνιών –γράφει ο Μαρξ στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο (με εξαίρεση την ιστορία της πρωτόγονης κοινότητας –προσθέτει αργότερα ο Ένγκελς)– ήταν ιστορία ταξικών αγώνων. Ελεύθερος και δούλος, πατρίκιος και πληβείος, βαρώνος και δουλοπάροικος, μάστορας και κάλφας, με λίγα λόγια, καταπιεστής και καταπιεζόμενος, βρίσκονταν σε διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ τους, διεξήγαγαν ένα αδιάκοπο αγώνα, πότε σκεπασμένο, πότε ανοιχτό, έναν αγώνα που τέλειωνε κάθε φορά με τον επαναστατικό μετασχηματισμό ολόκληρης της κοινωνίας ή με την κοινή καταστροφή των τάξεων που αγωνίζονταν... Η σύγχρονη αστική κοινωνία, που πρόβαλε μέσα από τα σπλάχνα της καταστραμμένης φεουδαρχικής κοινωνίας, δεν εξάλειψε τις ταξικές αντιθέσεις. Αντικατάστησε απλώς τις παλιές τάξεις με νέες, τους παλιούς όρους καταπίεσης με νέους, τις παλιές μορφές πάλης με νέες. Ωστόσο η εποχή μας, η εποχή της αστικής τάξης, ξεχωρίζει από το γεγονός ότι απλοποίησε τις ταξικές αντιθέσεις: η κοινωνία όλο και περισσότερο χωρίζεται σε δυο μεγάλα εχθρικά στρατόπεδα, σε δυο μεγάλες τάξεις που βρίσκονται αντιμέτωπες η μια στην άλλη: στην αστική τάξη και το προλεταριάτο».

Από τον καιρό της μεγάλης γαλλικής επανάστασης η ιστορία της Ευρώπης αποκάλυψε πολύ παραστατικά σε μια σειρά χώρες αυτό το πραγματικό υπόβαθρο των γεγονότων, την πάλη των τάξεων. Και ήδη από την εποχή της παλινόρθωσης στη Γαλλία εμφανίστηκαν μια σειρά ιστορικοί (Τιερί, Γκιζό, Μινιέ, Τιερ) οι όποιοι, γενικεύοντας τα γεγονότα που συντελέστηκαν, δεν μπορούσαν παρά να αναγνωρίσουν ότι η πάλη των τάξεων είναι το κλειδί για την κατανόηση ολόκληρης της ιστορίας της Γαλλίας. Η νεότερη εποχή όμως, η εποχή της πλήρους νίκης της αστικής τάξης, των αντιπροσωπευτικών θεσμών, του πλατιού (αν όχι καθολικού) εκλογικού δικαιώματος, του φτηνού καθημερινού Τύπου που φτάνει στις μάζες κτλ., η εποχή των ισχυρών και όλο και πιο πλατιών ενώσεων των εργατών και των ενώσεων των επιχειρηματιών κτλ., έδειξε ακόμη πιο παραστατικά (αν και κάποτε με μορφή πολύ μονόπλευρη, «ειρηνική», «συνταγματική») ότι κινητήρας των γεγονότων είναι η πάλη των τάξεων.

Το παρακάτω απόσπασμα από το Κομμουνιστικό Μανιφέστο του Μαρξ, μας δείχνει ότι ο Μαρξ απαιτούσε από την κοινωνική επιστήμη μια αντικειμενική ανάλυση της θέσης κάθε τάξης μέσα στη σύγχρονη κοινωνία, σε σύνδεση με την ανάλυση των όρων ανάπτυξης κάθε τάξης:

«Απ' όλες τις τάξεις, που τούτη τη στιγμή βρίσκονται αντιμέτωπες με την αστική τάξη, μόνο το προλεταριάτο είναι τάξη πραγματικά επαναστατική. Οι άλλες τάξεις χάνονται και εξαφανίζονται με την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας· αντίθετα, το προλεταριάτο είναι το δικό της προϊόν. Οι μεσαίες τάξεις, ο μικροβιομήχανος, ο μικρέμπορος, ο χειροτέχνης, ο αγρότης, όλοι τους πολεμούν την αστική τάξη, για να σώσουν την ύπαρξη τους από τον αφανισμό σαν μεσαίες τάξεις. Συνεπώς, δεν είναι

επαναστατικές, αλλά συντηρητικές. Κάτι παραπάνω, είναι αντιδραστικές: προσπαθούν να γυρίσουν προς τα πίσω τον τροχό της ιστορίας. Και όταν είναι επαναστατικές, αυτό γίνεται εφόσον βρίσκονται μπροστά στο επικείμενο πέρασμα τους στις γραμμές του προλεταριάτου, εφόσον υπερασπίζονται όχι τα σημερινά, αλλά τα μελλοντικά τους συμφέροντα, εφόσον εγκαταλείπουν τη δική τους άποψη για να πάνε με την άποψη του προλεταριάτου». Σε μια σειρά ιστορικά έργα (βλ. τη Βιβλιογραφία) ο Μαρξ έδωσε λαμπρά και βαθυστόχαστα πρότυπα υλιστικής ιστοριογραφίας, ανάλυσης της θέσης κάθε τάξης χωριστά και κάποτε των διαφόρων ομάδων ή στρωμάτων μέσα στην τάξη, δείχνοντας εξόφθαλμα γιατί και πώς «κάθε ταξική πάλη είναι πάλη πολιτική».

Το απόσπασμα που παραθέσαμε δείχνει παραστατικά πόσο σύνθετο είναι το δίχτυ των κοινωνικών σχέσεων και των μεταβατικών βαθμίδων από τη μια τάξη στην άλλη, από το παρελθόν στο μέλλον, που αναλύει ο Μαρξ για να υπολογίσει τη συνισταμένη της ιστορικής εξέλιξης. Η πιο βαθιά, ολόπλευρη και λεπτομερειακή επιβεβαίωση και εφαρμογή της θεωρίας του Μαρξ είναι η οικονομική του διδασκαλία.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΜΑΡΞ

Τελικός σκοπός του έργου μου –λέει ο Μαρξ στον πρόλογο του Κεφαλαίου– είναι η ανακάλυψη του οικονομικού νόμου κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας, δηλαδή της καπιταλιστικής, της αστικής κοινωνίας. Η έρευνα των σχέσεων παραγωγής της δοσμένης, ιστορικά καθορισμένης, κοινωνίας στη γέννηση, την ανάπτυξη και την παρακμή τους –αυτό είναι το περιεχόμενο της οικονομικής διδασκαλίας του Μαρξ. Στην καπιταλιστική κοινωνία κυριαρχεί η παραγωγή εμπορευμάτων, γι' αυτό και ο Μαρξ αρχίζει την ανάλυση του από την ανάλυση του εμπορεύματος.

Η Αξία

Το εμπόρευμα είναι, πρώτο, ένα πράγμα που ικανοποιεί οποιαδήποτε ανθρώπινη ανάγκη· είναι, δεύτερο, ένα πράγμα που ανταλλάσσεται με άλλο πράγμα. Η ωφελιμότητα ενός πράγματος το κάνει αξία χρήσης. Η ανταλλακτική αξία (η απλώς αξία) είναι πριν απ' όλα μια σχέση, είναι η αναλογία που ορισμένος αριθμός από αξίες χρήσης ενός είδους ανταλλάσσεται με ορισμένο αριθμό από αξίες χρήσης άλλου είδους. Η καθημερινή πείρα μάς δείχνει ότι εκατομμύρια και δισεκατομμύρια τέτοιες ανταλλαγές εξισώνουν συνεχώς κάθε λογής αξίες χρήσης, ακόμη και τις πιο διαφορετικές και μη συγκρίσιμες μεταξύ τους.

Τι το κοινό υπάρχει λοιπόν ανάμεσα σ' αυτά τα διαφορετικά πράγματα, που εξισώνονται συνεχώς το ένα με το άλλο μέσα σ' ένα καθορισμένο σύστημα κοινωνικών σχέσεων; Το κοινό που υπάρχει ανάμεσα τους είναι ότι αποτελούν προϊόντα εργασίας. Ανταλλάσσοντας οι άνθρωποι τα προϊόντα εξισώνουν τα πιο διαφορετικά είδη εργασίας. Η παραγωγή εμπορευμάτων είναι ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων, όπου ο κάθε παραγωγός χωριστά δημιουργεί λογής-λογής προϊόντα (κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας) και όλα αυτά τα προϊόντα εξισώνονται το ένα με τ' άλλο κατά την ανταλλαγή. Συνεπώς, το κοινό που υπάρχει σε όλα τα εμπορεύματα δεν είναι η συγκεκριμένη εργασία ενός ορισμένου κλάδου παραγωγής, δεν είναι η εργασία ενός ορισμένου είδους, αλλά η αφηρημένη ανθρώπινη εργασία, η ανθρώπινη εργασία γενικά. Όλη η εργατική δύναμη μιας δοσμένης κοινωνίας, που εκφράζεται στο άθροισμα των αξιών όλων των εμπορευμάτων, είναι μια και η ίδια ανθρώπινη εργατική δύναμη: αυτό το αποδείχνουν δισεκατομμύρια ανταλλαγές.

Συνεπώς, κάθε χωριστό εμπόρευμα δεν αντιπροσωπεύει παρά ένα ορισμένο μέρος του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας. Το μέγεθος της αξίας καθορίζεται από την ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας ή από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή ενός δοσμένου εμπορεύματος, μιας δοσμένης αξίας χρήσης. Εξισώνοντας στην ανταλλαγή το ένα με το άλλο τα διαφορετικά προϊόντα τους οι άνθρωποι εξισώνουν μεταξύ τους τις διάφορες εργασίες τους. Αυτό δεν το ξέρουν, μα το κάνουν. Η αξία είναι σχέση ανάμεσα σε δυο πρόσωπα, όπως είπε ένας παλιός οικονομολόγος.

Θα έπρεπε μόνο να προσθέσει: σχέση καλυμμένη μ' ένα υλικό περίβλημα. Μόνο από την άποψη του συστήματος των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων ενός καθορισμένου ιστορικού κοινωνικού σχηματισμού και μάλιστα των σχέσεων οι οποίες εκδηλώνονται στο μαζικό φαινόμενο της ανταλλαγής που επαναλαμβάνεται δισεκατομμύρια φορές, μπορεί να καταλάβει κανείς τί είναι η αξία. «Σαν αξίες, τα εμπορεύματα είναι μόνο καθορισμένη μάζα στερεοποιημένου χρόνου εργασίας».

Ο Μαρξ, αφού αναλύει λεπτομερειακά το διπλό χαρακτήρα της εργασίας που είναι ενσαρκωμένη στα εμπορεύματα, περνά στην ανάλυση της μορφής της αξίας και του χρήματος. Το βασικό καθήκον του Μαρξ εδώ είναι να μελετήσει την προέλευση της χρηματικής μορφής της αξίας, να μελετήσει το ιστορικό προτσές της εξέλιξης της ανταλλαγής, αρχίζοντας από τις μεμονωμένες, τυχαίες πράξεις ανταλλαγής («απλή, μεμονωμένη η τυχαία μορφή της αξίας»: ορισμένη ποσότητα ενός εμπορεύματος ανταλλάσσεται με ορισμένη ποσότητα ενός άλλου εμπορεύματος), ως τη γενική μορφή της αξίας, όπου μια σειρά διαφορετικά εμπορεύματα ανταλλάσσονται με ένα μόνο και καθορισμένο εμπόρευμα και ως τη χρηματική μορφή της αξίας, όπου το καθορισμένο αυτό εμπόρευμα, το γενικό ισοδύναμο, είναι ο χρυσός.

Το χρήμα, σαν το ανώτατο προϊόν εξέλιξης της ανταλλαγής και της εμπορευματικής παραγωγής, συγκαλύπτει, σκεπάζει τον κοινωνικό χαρακτήρα των ατομικών εργασιών, την κοινωνική σύνδεση ανάμεσα στους χωριστούς παραγωγούς που ενώνονται μέσω της αγοράς. Ο Μαρξ υποβάλλει σε εξαιρετικά λεπτομερειακή ανάλυση τις διάφορες λειτουργίες του χρήματος κι' εδώ (όπως και γενικά στα πρώτα κεφάλαια του Κεφαλαίου) έχει ιδιαίτερη σημασία να τονιστεί ότι η αφηρημένη μορφή έκθεσης του θέματος, που καμιά φορά φαίνεται καθαρά απαγωγική, στην πραγματικότητα αναφέρει ένα τεράστιο υλικό γεγονός από την ιστορία της εξέλιξης της ανταλλαγής και της εμπορευματικής παραγωγής.

«Το χρήμα προϋποθέτει ένα ορισμένο βαθμό ανάπτυξης της εμπορευματικής ανταλλαγής. Οι διάφορες μορφές του χρήματος –απλό εμπορευματικό ισοδύναμο ή μέσο κυκλοφορίας ή μέσο πληρωμής, θησαυρός και παγκόσμιο χρήμα– δείχνουν, ανάλογα με τη διαφορετική έκταση της εφαρμογής της μιας ή της άλλης λειτουργίας, ανάλογα με τη σχετική επικράτηση μιας απ' αυτές, πολύ διαφορετικές βαθμίδες του κοινωνικού προτσές της παραγωγής», (Το Κεφάλαιο, τόμ. Ι).

Η Υπεραξία

Σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης της εμπορευματικής παραγωγής το χρήμα μετατρέπεται σε κεφάλαιο. Ο τύπος της εμπορευματικής κυκλοφορίας ήταν: E (εμπόρευμα) – X (χρήμα) – E (εμπόρευμα), δηλαδή πώληση ενός εμπορεύματος για την αγορά άλλου. Αντίθετα, ο γενικός τύπος του κεφαλαίου είναι X – E – X, δηλαδή αγορά για πώληση (με κέρδος). Υπεραξία ονομάζει ο Μαρξ αυτή την αύξηση της αρχικής αξίας του χρήματος που μπαίνει στην κυκλοφορία. Το γεγονός της «αύξησης» αυτής του χρήματος στην καπιταλιστική κυκλοφορία είναι πασίγνωστο. Αυτή ακριβώς η «αύξηση» μετατρέπει το χρήμα σε κεφάλαιο, που είναι μια ιδιαίτερη, ιστορικά καθορισμένη, κοινωνική σχέση παραγωγής. Η υπεραξία δεν μπορεί να γεννηθεί από την εμπορευματική κυκλοφορία, γιατί η τελευταία ξέρει μόνο την ανταλλαγή ισοδύναμων, δεν μπορεί να γεννηθεί ούτε και από την προσαύξηση της τιμής, γιατί οι αμοιβαίες ζημιές και κέρδη αγοραστών και πωλητών θα ισοφαρίζονταν, εδώ όμως πρόκειται ακριβώς για ένα μαζικό, μέσο, κοινωνικό φαινόμενο και όχι για ένα φαινόμενο ατομικό. Για να αποκτήσει υπεραξία, «ο κάτοχος χρημάτων πρέπει να βρει στην αγορά ένα εμπόρευμα, που η ίδια η αξία χρήσης του θα έχει το ιδιόμορφο γνώρισμα να είναι πηγή αξίας», ένα εμπόρευμα που το προτσές της χρήσης του να είναι ταυτόχρονα και προτσές δημιουργίας αξίας. Ένα τέτοιο εμπόρευμα υπάρχει. Είναι η εργατική δύναμη του ανθρώπου. Η χρήση της εργατικής δύναμης είναι η εργασία, μα η εργασία δημιουργεί αξία. Ο κάτοχος χρήματος αγοράζει την εργατική δύναμη στην αξία της, που καθορίζεται όπως και η αξία κάθε άλλου εμπορεύματος, από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή της (δηλαδή από την αξία της συντήρησης του εργάτη και της οικογένειάς του). Αφού αγόρασε την εργατική δύναμη, ο κάτοχος χρήματος έχει το δικαίωμα να κάνει χρήση της, δηλαδή να αναγκάσει τον εργάτη να δουλέψει ολόκληρη μέρα, ας πούμε 12 ώρες. Όμως ο εργάτης μέσα σε 6 ώρες («αναγκαίος» χρόνος

εργασίας) δημιουργεί προϊόν που καλύπτει τα έξοδα συντήρησης του, ενώ στις υπόλοιπες 6 ώρες («πρόσθετος» χρόνος εργασίας) δημιουργεί ένα «υπερπροϊόν» ή την υπεραξία που δεν του την πληρώνει ο καπιταλιστής. Συνεπώς, από την άποψη του προτσές παραγωγής, πρέπει να διακρίνουμε δυο μέρη στο κεφάλαιο: το σταθερό κεφάλαιο, που ξοδεύεται για τα μέσα παραγωγής (μηχανές εργαλεία δουλειάς, πρώτες ύλες κτλ.) και που η αξία του περνά (μονομιάς είτε τμηματικά) χωρίς αλλαγές στο έτοιμο προϊόν, και το μεταβλητό κεφάλαιο που ξοδεύεται για την εργατική δύναμη. Η αξία αυτού του κεφαλαίου δεν μένει αμετάβλητη, αλλά αυξάνει μέσα στο προτσές εργασίας, δημιουργώντας την υπεραξία. Γι' αυτό, για να εκφράσουμε το βαθμό εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης από το κεφάλαιο, πρέπει να συγκρίνουμε την υπεραξία όχι με όλο το κεφάλαιο, αλλά μόνο με το μεταβλητό κεφάλαιο. Το ποσοστό της υπεραξίας, όπως ονομάζει ο Μαρξ αυτή τη σχέση, θα είναι λ.χ. στο παράδειγμα μας 6 προς 6, δηλαδή 100%.

Ιστορική προϋπόθεση για τη γέννηση του κεφαλαίου είναι, πρώτο, η συσσώρευση ενός ορισμένου χρηματικού πόσου στα χέρια μερικών ατόμων σε συνθήκες ενός σχετικά υψηλού επιπέδου ανάπτυξης της εμπορευματικής παραγωγής γενικά και δεύτερο, η ύπαρξη εργάτη «ελεύθερου» με διπλή έννοια, ελεύθερου από κάθε λογής εμπόδια ή περιορισμούς στην πώληση της εργατικής του δύναμης και ελεύθερου από τη γη και γενικά από τα μέσα παραγωγής, εργάτη χωρίς νοικοκυριό, εργάτη «προλετάριου», που δεν έχει άλλα μέσα ύπαρξης εκτός από την πώληση της εργατικής του δύναμης.

Η υπεραξία μπορεί να αυξηθεί με δυο βασικές μεθόδους: με την παράταση της εργάσιμης μέρας («απόλυτη υπεραξία») και με τον περιορισμό της αναγκαίας εργάσιμης μέρας («σχετική υπεραξία»). Αναλύοντας την πρώτη μέθοδο, ο Μαρξ ξετυλίγει μπροστά μας μια μεγαλειώδη εικόνα της πάλης της εργατικής τάξης για τον περιορισμό της εργάσιμης μέρας και της επέμβασης της κρατικής εξουσίας υπέρ της παράτασης της εργάσιμης μέρας (14ος – 17ος αιώνας) και του περιορισμού της (εργοστασιακή νομοθεσία του 19ου αιώνα). Από τότε που είδε το φως Το Κεφάλαιο, η ιστορία του εργατικού κινήματος όλων των πολιτισμένων χωρών του κόσμου έδωσε χιλιάδες και χιλιάδες νέα γεγονότα που κάνουν πιο παραστατική αυτή την εικόνα.

Ο Μαρξ, αναλύοντας την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας, ερευνά τα τρία βασικά ιστορικά στάδια αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας από τον καπιταλισμό: 1) τον απλό συνεταιρισμό, 2) τον καταμερισμό της εργασίας και τη μανιφατούρα και 3) τις μηχανές και τη μεγάλη βιομηχανία. Ως ποιο σημείο αποκαλύπτει ως το βάθος ο Μαρξ τα βασικά, τα τυπικά γνωρίσματα της εξέλιξης του καπιταλισμού, φαίνεται, ανάμεσα στ' άλλα, κι' από το γεγονός ότι οι έρευνες του πάνω στη λεγόμενη ρωσική «χειροτεχνική» βιομηχανία δίνουν πλουσιότατο υλικό για την παραστατική περιγραφή των δυο πρώτων από τα τρία παραπάνω στάδια. Η επαναστατική επίδραση όμως της μεγάλης μηχανοκίνητης βιομηχανίας, που την περιέγραψε ο Μαρξ στα 1867, εκδηλώθηκε μέσα στο μισό αιώνα που πέρασε από τότε σε μια σειρά νέες χώρες (Ρωσία, Ιαπωνία κ.ά.).

Παρακάτω. Εξαιρετικά σπουδαία και νέα είναι στο έργο του Μαρξ η ανάλυση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, δηλαδή της μετατροπής ενός μέρους της υπεραξίας σε κεφάλαιο και της χρησιμοποίησης αυτού του μέρους όχι για τις ατομικές ανάγκες και τις ιδιοτροπίες του καπιταλιστή, αλλά για νέα παραγωγή. Ο Μαρξ έδειξε το λάθος όλης της προηγούμενης κλασικής πολιτικής οικονομίας (αρχίζοντας από τον Άνταμ Σμιθ) που είχε δεχτεί ότι όλη η υπεραξία, μετατρεπόμενη σε κεφάλαιο, πηγαίνει στο μεταβλητό κεφάλαιο. Στην πραγματικότητα όμως η υπεραξία αυτή διαιρείται σε μέσα παραγωγής συν μεταβλητό κεφάλαιο. Τεράστια σημασία στο προτσές της εξέλιξης του καπιταλισμού και της μετατροπής του σε σοσιαλισμό έχει το γεγονός ότι το μέρος του σταθερού κεφαλαίου (μέσα στο συνολικό ποσό του κεφαλαίου) αυξάνει πιο γοργά σε σύγκριση με το μέρος του μεταβλητού κεφαλαίου.

Η συσσώρευση του κεφαλαίου, επιταχύνοντας την εκτόπιση των εργατών από τις μηχανές και δημιουργώντας στον ένα πόλο πλούτη και στον άλλο αθλιότητα, γεννά και το λεγόμενο «βιομηχανικό εφεδρικό στρατό», το «σχετικό πλεόνασμα» εργατών ή τον «καπιταλιστικό υπερπληθυσμό», που παίρνει εξαιρετικά ποικίλες μορφές και δίνει στο κεφάλαιο τη δυνατότητα να διευρύνει εξαιρετικά γρήγορα την

παραγωγή. Η δυνατότητα αυτή σε σύνδεση με τις πιστώσεις και τη συσσώρευση του κεφαλαίου σε μέσα παραγωγής δίνει, ανάμεσα στ' άλλα, το κλειδί για την κατανόηση των κρίσεων υπερπαραγωγής, που στις καπιταλιστικές χώρες επέρχονται περιοδικά, στην αρχή κάθε 10 χρόνια κατά μέσο όρο και έπειτα σε πιο μακρόχρονα και λιγότερο καθορισμένα χρονικά διαστήματα. Από τη συσσώρευση του κεφαλαίου, που γίνεται πάνω στη βάση του καπιταλισμού, πρέπει να ξεχωρίσουμε τη λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση, δηλ. τη βίαιη απόσπαση του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής, το διώξιμο των αγροτών από τη γη, την κλοπή της κοινοτικής γης, το σύστημα των αποικιών και των κρατικών χρεών, των προστατευτικών δασμών κτλ. Η «πρωταρχική συσσώρευση» δημιουργεί στον ένα πόλο τον «ελεύθερο» προλετάριο και στον άλλο τον κάτοχο χρήματος, τον καπιταλιστή.

Την «ιστορική τάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης» ο Μαρξ την χαρακτηρίζει με τα παρακάτω βαρυσήμαντα λόγια: «Η απαλλοτρίωση των άμεσων παραγωγών συντελείται με τον πιο αμείλικτο βανδαλισμό και με κίνητρο τα πιο άνομα, τα πιο βρομερά, τα πιο μικροπρεπή μιστά πάθη. Η ατομική ιδιοκτησία, που αποκτήθηκε με τη δουλειά του ιδιοκτήτη» (του αγρότη και του βιοτέχνη) και «που στηρίζεται, μπορεί να πει κανείς, στη σύμφυση του χωριστού ανεξάρτητου εργαζόμενου ατόμου με τους όρους της δουλειάς του, εκτοπίζεται από την καπιταλιστική ατομική ιδιοκτησία που στηρίζεται στην εκμετάλλευση ξένης, μα τυπικά ελεύθερης εργασίας... Εκείνος που πρέπει να απαλλοτριωθεί τώρα δεν είναι πια ο εργάτης που διευθύνει μόνος το νοικοκυριό του, αλλά ο καπιταλιστής που εκμεταλλεύεται πολλούς εργάτες. Αυτή η απαλλοτρίωση συντελείται με το παιχνίδι των εσωτερικών νόμων της ίδιας της καπιταλιστικής παραγωγής, με τη συγκεντροποίηση των κεφαλαίων. Ο κάθε καπιταλιστής ξεκάνει πολλούς άλλους καπιταλιστές. Χέρι με χέρι μ' αυτή τη συγκεντροποίηση ή με την απαλλοτρίωση πολλών καπιταλιστών από λίγους αναπτύσσεται, σε διαρκώς αυξανόμενη κλίμακα, η συνεργατική μορφή του προτσές εργασίας, η συνειδητή τεχνική εφαρμογή της επιστήμης, η σχεδιασμένη εκμετάλλευση της γης, η μετατροπή των μέσων εργασίας σε μέσα εργασίας τέτοια, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο από κοινού, η πραγματοποίηση οικονομικών σε όλα τα μέσα παραγωγής με τη χρησιμοποίησή τους σαν μέσων παραγωγής συνδυασμένης κοινωνικής εργασίας, το μπλέξιμο όλων των λαών στο δίκτυο της παγκόσμιας αγοράς και μαζί μ' αυτό ο διεθνής χαρακτήρας του καπιταλιστικού καθεστώτος. Παράλληλα με τη συνεχή ελάττωση του αριθμού των μεγιστάνων του κεφαλαίου, που σφετερίζονται και μονοπωλούν όλα τα οφέλη αυτού του προτσές μετατροπής, μεγαλώνει ο όγκος της αθλιότητας, της καταπίεσης, της υποδούλωσης, του εκφυλισμού, της εκμετάλλευσης, αλλά μαζί μεγαλώνει και η αγανάκτηση της εργατικής τάξης που διδάσκεται, συνενώνεται και οργανώνεται από τον ίδιο το μηχανισμό του προτσές της καπιταλιστικής παραγωγής. Το μονοπώλιο του κεφαλαίου μετατρέπεται σε δεσμά του τρόπου παραγωγής που άνθισε μαζί του και κάτω απ' αυτό. Η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν σε σημείο που δεν μπορούν να συμβιβαστούν με το καπιταλιστικό τους περίβλημα. Το περίβλημα αυτό σπάει. Σημαίνει το τέλος της καπιταλιστικής ατομικής ιδιοκτησίας. Οι απαλλοτριωτές απαλλοτριώνονται», (Το Κεφάλαιο, τόμ. Ι).

Εξαιρετικά σημαντική και νέα είναι σε συνέχεια η ανάλυση της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου στο σύνολο του, που δίνει ο Μαρξ στο ΙΙ τόμο του Κεφαλαίου. Κι εδώ ο Μαρξ παίρνει όχι ένα ατομικό, μα ένα μαζικό φαινόμενο, όχι ένα ποσοστημόριο της οικονομίας της κοινωνίας, αλλά όλη αυτή την οικονομία στο σύνολο της. Διορθώνοντας το προαναφερόμενο λάθος των κλασικών, ο Μαρξ χωρίζει όλη την κοινωνική παραγωγή σε δυο μεγάλες υποδιαιρέσεις: Ι) παραγωγή μέσων παραγωγής και ΙΙ) παραγωγή ειδών κατανάλωσης και εξετάζει λεπτομερειακά, με αριθμητικά παραδείγματα που χρησιμοποιεί, την κυκλοφορία όλου του κοινωνικού κεφαλαίου στο σύνολο του, τόσο κατά την αναπαραγωγή με τις προηγούμενες διαστάσεις, όσο και κατά τη συσσώρευση. Στον ΙΙΙ τόμο του Κεφαλαίου λύνεται το πρόβλημα του σχηματισμού του μέσου ποσοστού κέρδους με βάση το νόμο της αξίας. Μεγάλη πρόοδος που πραγματοποιήθηκε από την οικονομική επιστήμη χάρη στον Μαρξ είναι ότι η ανάλυση γίνεται απ' τη σκοπιά μαζικών οικονομικών φαινομένων, του συνόλου της κοινωνικής οικονομίας και όχι απ' τη σκοπιά ξεχωριστών περιπτώσεων ή της εξωτερικής όψης του συναγωνισμού, οπού περιορίζεται συχνά η χυδαία πολιτική οικονομία ή η σύγχρονη «θεωρία της οριακής ωφελιμότητας». Στην αρχή ο Μαρξ αναλύει την

προέλευση της υπεραξίας και έπειτα περνάει πια στο χωρισμό της σε κέρδος, τόκο και γαιοπρόσοδο. Το κέρδος είναι η σχέση της υπεραξίας προς το σύνολο του κεφαλαίου που έχει τοποθετηθεί στην επιχείρηση. Ένα κεφάλαιο με «υψηλή οργανική σύνθεση» (δηλαδή με υπεροχή του σταθερού κεφαλαίου απέναντι στο μεταβλητό, σε κλίμακα ανώτερη από τον κοινωνικό μέσο όρο) δίνει ποσοστό κέρδους κάτω από το μέσο όρο. Ένα κεφάλαιο με «χαμηλή οργανική σύνθεση» δίνει ποσοστό κέρδους πάνω από το μέσο όρο. Ο συναγωνισμός ανάμεσα στα κεφάλαια, το ελεύθερο πέρασμα τους από τον ένα κλάδο στον άλλο, οδηγεί και στις δυο περιπτώσεις στο μέσο ποσοστό κέρδους. Το άθροισμα των αξιών όλων των εμπορευμάτων μιας ορισμένης κοινωνίας συμπίπτει με το άθροισμα των τιμών των εμπορευμάτων, σε κάθε όμως επιχείρηση και σε κάθε κλάδο παραγωγής χωριστά τα εμπορεύματα, με την επίδραση του συναγωνισμού, δεν πωλούνται σύμφωνα με την αξία τους, αλλά σύμφωνα με τις τιμές παραγωγής (η παραγωγικές τιμές) που είναι ίσες με το κεφάλαιο που ξοδεύτηκε συν το μέσο κέρδος.

Έτσι το πασίγνωστο και αδιαφιλονίκητο γεγονός της απόκλισης των τιμών από τις αξίες και της εξίσωσης των κερδών εξηγήθηκε πέρα για πέρα από τον Μαρξ με βάση το νόμο της αξίας, γιατί το άθροισμα των αξιών όλων των εμπορευμάτων συμπίπτει με το άθροισμα των τιμών. Η αναγωγή όμως της (κοινωνικής) αξίας σε (ατομικές) τιμές δεν γίνεται με τρόπο απλό και άμεσο, αλλά με πολύ πολύπλοκο τρόπο: είναι εντελώς φυσικό ότι σε μια κοινωνία σκόρπιων εμπορευματο-παραγωγών, που συνδέονται μόνο μέσω της αγοράς η νομοτέλεια δεν μπορεί να εκδηλώνεται παρά μόνο σαν μέση, κοινωνική, μαζική νομοτέλεια, με την αλληλοαπόσβεση των ατομικών αποκλίσεων προς τη μια ή την άλλη πλευρά.

Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας σημαίνει πιο γοργή αύξηση του σταθερού κεφαλαίου σε σύγκριση με το μεταβλητό. Και επειδή η υπεραξία αποτελεί συνάρτηση μόνο του μεταβλητού κεφαλαίου, είναι ευνόητο ότι το ποσοστό κέρδους (η σχέση της υπεραξίας προς όλο το κεφάλαιο και όχι μόνο προς το μεταβλητό του μέρος) έχει τάση προς πτώση. Ο Μαρξ αναλύει λεπτομερειακά αυτή την τάση και μια σειρά περιστατικά που την καλύπτουν ή που αντιδρούν σ' αυτήν. Χωρίς να σταθούμε στην ανάλυση των εξαιρετικά ενδιαφερόντων κεφαλαίων του ΙΙΙ τόμου, που είναι αφιερωμένα στο τοκογλυφικό, στο εμπορικό και στο χρηματικό κεφάλαιο, θα περάσουμε στο πιο βασικό: στη θεωρία της γαιοπροσόδου. Επειδή η επιφάνεια της γης στις καπιταλιστικές χώρες κατέχεται όλη από χωριστούς ιδιοκτήτες και είναι περιορισμένη, η τιμή παραγωγής των γεωργικών προϊόντων καθορίζεται από τα έξοδα παραγωγής όχι στο μέσο έδαφος, αλλά στο χειρότερο έδαφος, όχι με βάση τις μέσες συνθήκες, αλλά με βάση τις χειρότερες συνθήκες που τα προϊόντα μεταφέρονται στην αγορά. Η διαφορά ανάμεσα σ' αυτή την τιμή και την τιμή παραγωγής στα καλύτερα εδάφη (ή τα εδάφη με τις καλύτερες συνθήκες) δίνει τη διαφορική γαιοπρόσοδο. Ο Μαρξ, αναλύοντάς την λεπτομερειακά, δείχνοντας ότι προέρχεται από τη διαφορά της γονιμότητας των διαφόρων κομματιών γης και από τη διαφορά στο μέγεθος των κεφαλαίων που τοποθετούνται στη γη, ξεσκέπασε πέρα για πέρα (βλ. και τις «Θεωρίες της υπεραξίας», όπου αξίζει να προσεχτεί ιδιαίτερα η κριτική για τον Ρόντμπερτους) το λάθος του Ρικάρντο, που υποστηρίζει ότι τάχα η διαφορική γαιοπρόσοδος προκύπτει μόνο κατά το διαδοχικό πέρασμα από τα καλύτερα εδάφη στα χειρότερα. Αντίθετα, συμβαίνουν και αντίστροφα περάσματα, συμβαίνει εδάφη μιας ορισμένης κατηγορίας να μετατρέπονται σε εδάφη άλλης κατηγορίας (χάρη στην πρόοδο της αγροτεχνικής, χάρη στην ανάπτυξη των πόλεων κτλ.) και ο περιβόητος «νόμος της φθίνουσας γονιμότητας του εδάφους» αποτελεί μεγάλο λάθος, αποτελεί προσπάθεια να ρίξει κανείς στη Φύση τις ελλείψεις, τους περιορισμούς και τις αντιθέσεις του καπιταλισμού. Έπειτα, η ισότητα του κέρδους σ' όλους τους κλάδους της βιομηχανίας και γενικά της εθνικής οικονομίας προϋποθέτει πλήρη ελευθερία συναγωνισμού, ελευθερία μετακίνησης του κεφαλαίου από τον ένα κλάδο στον άλλο. Η ατομική όμως ιδιοκτησία γης δημιουργεί ένα μονοπώλιο, ένα εμπόδιο γι' αυτή την ελεύθερη μετακίνηση. Εξαιτίας αυτού του μονοπωλίου τα προϊόντα της αγροτικής οικονομίας, που χαρακτηρίζεται για πιο χαμηλή σύνθεση του κεφαλαίου και συνεπώς για ατομικά ανώτερο ποσοστό κέρδους, δεν πηγαίνουν στο εντελώς ελεύθερο προτσές της εξίσωσης του ποσοστού κέρδους· ο ιδιοκτήτης της γης, σαν μονοπωλητής, αποκτά τη δυνατότητα να κρατήσει την τιμή πάνω από το μέσο όρο και αυτή η μονοπωλιακή τιμή δημιουργεί την απόλυτη γαιοπρόσοδο. Η διαφορική γαιοπρόσοδος δεν μπορεί να εξαλειφθεί όσο θα υπάρχει ο καπιταλισμός, ενώ η απόλυτη γαιοπρόσοδος

μπορεί -λ.χ. με την εθνικοποίηση της γης, με το πέρασμα της σε ιδιοκτησία του κράτους. Ένα τέτοιο πέρασμα θα σήμαινε εξάλειψη του μονοπωλίου των ατομικών ιδιοκτησιών, θα σήμαινε πιο συνεπή και πιο ολοκληρωτική πραγματοποίηση της ελευθερίας συναγωνισμού στη γεωργία. Και γι' αυτό οι ριζοσπάστες αστοί, τονίζει ο Μαρξ, διατύπωσαν επανειλημμένα στην ιστορία αυτό το προοδευτικό αστικό αίτημα της εθνικοποίησης της γης, που ωστόσο τρομάζει την πλειοψηφία της αστικής τάξης, γιατί «θίγει» καίρια και ένα άλλο μονοπώλιο, που στις μέρες μας είναι εξαιρετικά σπουδαίο και «ευαίσθητο»: το μονοπώλιο των μέσων παραγωγής γενικά. (Με θαυμάσιο εκλαϊκευτικό, συνοπτικό και σαφή τρόπο εκθέτει ο ίδιος ο Μαρξ τη θεωρία του για το μέσο κέρδος του κεφαλαίου και για την απόλυτη γαιοπρόσοδο στο γράμμα του προς τον Ένγκελς της 2 του Αυγούστου 1862. Βλ. «Αλληλογραφία», τόμ. III, σελ. 77-81. Σύγκρινε επίσης στο ίδιο μέρος το γράμμα της 9 του Αυγούστου 1862, σελ. 86-87). -Σχετικά με την ιστορία της γαιοπροσόδου έχει επίσης σημασία να τονίσουμε την ανάλυση του Μαρξ, που δείχνει τη μετατροπή της γαιοπροσόδου που ξεπληρώνεται με εργασία (όταν ο αγρότης με τη δουλιά του στη γη του τσιφλικά δημιουργεί υπερπροϊόν) σε γαιοπρόσοδο σε προϊόντα ή σε είδος (όταν ο αγρότης παράγει στη δική του γη το υπερπροϊόν και το δίνει στον τσιφλικά από «εξωοικονομικό εξαναγκασμό») και έπειτα σε γαιοπρόσοδο σε χρήμα (είναι η ίδια η γαιοπρόσοδος σε είδος που μετατράπηκε σε χρήμα -τα «δοσίματα» της παλιάς Ρωσίας- σαν αποτέλεσμα της ανάπτυξης της εμπορευματικής παραγωγής) και, τέλος, σε καπιταλιστική γαιοπρόσοδο, όταν στη θέση του αγρότη εμφανίζεται ο επιχειρηματίας στη γεωργία, που καλλιεργεί τη γη, χρησιμοποιώντας μισθωτή εργασία. Σε σχέση μ' αυτή την ανάλυση της γέννησης της καπιταλιστικής γαιοπροσόδου πρέπει να τονιστούν μια σειρά βαθιές (και εξαιρετικά σπουδαίες για καθυστερημένες χώρες σαν την Ρωσία) σκέψεις του Μαρξ για την εξέλιξη του καπιταλισμού στη γεωργία. «Ο σχηματισμός μιας τάξης ακτημόνων μεροκαματιάρηδων, που μισθώνονται με χρήμα, δεν συνοδεύει μόνο αναπόφευκτα τη μετατροπή της γαιοπροσόδου σε είδος σε γαιοπρόσοδο σε χρήμα, αλλά και προηγείται απ' αυτή τη μετατροπή. Γι' αυτό στην περίοδο της γέννησης αυτής της τάξης, όταν η νέα αυτή τάξη δεν εμφανίζεται ακόμη παρά μόνο σποραδικά, αναπτύσσεται φυσιολογικά στους πιο ευκατάστατους αγρότες, που είναι υποχρεωμένοι να πληρώνουν δοσίματα, η συνήθεια να εκμεταλλεύονται για λογαριασμό τους μισθωτούς εργάτες γης, έτσι ακριβώς όπως στα χρόνια της φεουδαρχίας οι εύποροι δουλοπάροικοι αγρότες κρατούσαν οι ίδιοι με τη σειρά τους δουλοπάροικους. Οι αγρότες αυτοί αποκτούν έτσι βαθμιαία τη δυνατότητα να συγκεντρώνουν κάποια περιουσία και να μετατρέπονται οι ίδιοι σε μελλοντικούς καπιταλιστές. Συνεπώς, μέσα στους παλιούς ιδιοκτήτες γης, που δουλεύουν οι ίδιοι τη γη, δημιουργείται ένα φυτώριο καπιταλιστών ενοικιαστών γης, που η ανάπτυξη τους καθορίζεται από τη γενική ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής έξω από την αγροτική οικονομία», (Το Κεφάλαιο, τόμ. III/2, σελ. 332)... «Η απαλλοτρίωση και το διώξιμο από το χωριό ενός μέρους του αγροτικού πληθυσμού δεν απελευθερώνει μόνο μαζί με τους εργάτες τα μέσα συντήρησής τους για το βιομηχανικό κεφάλαιο, αλλά δημιουργεί και την εσωτερική αγορά», (Το Κεφάλαιο, τόμ. I/2, σελ. 778). Η εξαθλίωση και η καταστροφή του αγροτικού πληθυσμού παίζει με τη σειρά της ρόλο στη δημιουργία του εφεδρικού στρατού εργασίας για το κεφάλαιο. Σε κάθε καπιταλιστική χώρα «ένα μέρος του αγροτικού πληθυσμού γι' αυτό το λόγο είναι συνεχώς έτοιμο να μεταπηδήσει στο προλεταριάτο της πόλης, δηλαδή της μανιφατούρας (μανιφατούρα εδώ εννοεί κάθε κλάδο όχι αγροτικό). Αυτή η πηγή του σχετικού υπερπληθυσμού αναβλύζει συνεχώς... Τον εργάτη γης τον κατεβάζουν συνεπώς στο κατώτερο επίπεδο μεροκάματου και βρίσκεται πάντα με το ένα του πόδι στο βάλτο του παουπερισμού», (Το Κεφάλαιο, τόμ. I/2, σελ. 668). Η ατομική ιδιοκτησία του αγρότη πάνω στη γη που καλλιεργεί είναι η βάση της μικρής παραγωγής και η προϋπόθεση για την άνθηση της, για να πάρει την κλασική μορφή της. Αυτή όμως η μικρή παραγωγή συμβιβάζεται μόνο με τα στενά πρωτόγονα πλαίσια της παραγωγής και της κοινωνίας. Στον καπιταλισμό «η εκμετάλλευση των αγροτών διαφέρει από την εκμετάλλευση του βιομηχανικού προλεταριάτου μόνο κατά τη μορφή. Ο εκμεταλλευτής είναι ο ίδιος: το κεφάλαιο. Ο κάθε καπιταλιστής χωριστά εκμεταλλεύεται τον κάθε αγρότη με τις υποθήκες και την τοκογλυφία. Η τάξη των καπιταλιστών εκμεταλλεύεται την τάξη των αγροτών με τους κρατικούς φόρους», (Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία). «Ο μικρός κλήρος του αγρότη είναι μόνο το πρόσχημα, που επιτρέπει στον καπιταλιστή να βγάζει από τη γη κέρδος, τόκο και γαιοπρόσοδο, ενώ αφήνει τον ίδιο το γεωργό να κοιτάξει πώς θα μπορέσει να βγάλει το μεροκάματο του» (18η Μπριμέρ). Συνήθως ο αγρότης παραχωρεί ακόμη και στην καπιταλιστική κοινωνία, δηλαδή στην τάξη των καπιταλιστών, ένα μέρος από

το μεροκάματο του, κατακυλώντας «στο επίπεδο του ιρλανδού ενοικιαστή γης -κι όλα αυτά με το πρόσχημα ότι είναι ατομικός ιδιοκτήτης», (Οι Ταξικοί Αγώνες στη Γαλλία). Πού βρίσκεται «μια από τις αιτίες του ότι στις χώρες όπου είναι κυρίαρχη η μικρή ιδιοκτησία των αγροτών στη γη, η τιμή του σταριού είναι χαμηλότερη απ' ό,τι στις χώρες με καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής»; (Το Κεφάλαιο, τόμ. III/2, σελ. 340). Βρίσκεται στο ότι ο αγρότης παραχωρεί δωρεάν στην κοινωνία (δηλαδή στην τάξη των καπιταλιστών) ένα μέρος του υπερπροϊόντος. «Συνεπώς, αυτή η χαμηλή τιμή (του σταριού και των άλλων γεωργικών προϊόντων) είναι αποτέλεσμα της φτώχειας των παραγωγών και σε καμιά περίπτωση δεν είναι αποτέλεσμα της παραγωγικότητας της εργασίας τους», (Το Κεφάλαιο, τόμ. III/2, σελ. 340). Η μικρή ιδιοκτησία της γης, κανονική μορφή της μικρής παραγωγής, ξεπέφτει στον καπιταλισμό, καταστρέφεται και εξαφανίζεται. «Η μικρή ιδιοκτησία της γης από την ίδια τη φύση της αποκλείει: την ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, τις κοινωνικές μορφές εργασίας, την κοινωνική συγκεντροποίηση των κεφαλαίων, την κτηνοτροφία σε μεγάλη κλίμακα, την προοδευτική εφαρμογή της επιστήμης. Η τοκογλυφία και το φορολογικό σύστημα οδηγούν παντού αναπόφευκτα στην εξαθλίωση της. Η διάθεση κεφαλαίων για την αγορά γης αφαιρεί αυτά τα κεφάλαια από την καλλιέργεια. Ατέλειωτο κομμάτιασμα των μέσων παραγωγής και χωρισμός των ίδιων των παραγωγών· του ενός από τον άλλον». (Οι συνεταιρισμοί, δηλαδή οι ενώσεις των μικραγροτών, αν και παίζουν προοδευτικό αστικό ρόλο, εξαιρετικά μεγάλο, το μόνο που κάνουν είναι ότι εξασθενίζουν αυτή την τάση, χωρίς να την εξαλείφουν. Δεν πρέπει επίσης να ξεχνάμε ότι οι συνεταιρισμοί αυτοί δίνουν πολλά στους εύπορους αγρότες και πολύ λίγα, σχεδόν τίποτε, στη μάζα της φτωχολογιάς και έπειτα οι ενώσεις γίνονται οι ίδιες εκμεταλλευτές μισθωτής εργασίας). «Τεράστια διασπάθιση ανθρώπινων δυνάμεων. Προοδευτική χειροτέρευση των ορών παραγωγής και αύξηση της τιμής των μέσων παραγωγής είναι αναγκαίος νόμος της κομματιασμένης (μικρής) ιδιοκτησίας». Ο καπιταλισμός και στη γεωργία, όπως και στη βιομηχανία, μεταμορφώνει το προτσές παραγωγής μόνο με αντίτιμο το «μαρτυρολόγιο των παραγωγών». «Η διασπορά των εργατών γης σε μεγάλες εκτάσεις σπάει τη δύναμη αντίστασης τους, ενώ η συγκέντρωση των εργατών της πόλης μεγαλώνει αυτή τη δύναμη. Στη σύγχρονη, την καπιταλιστική γεωργία, όπως και στη σύγχρονη βιομηχανία, το ανέβασμα της παραγωγικής δύναμης της εργασίας και η μεγαλύτερη ευκινησία της εξαγοράζονται με την καταστροφή και την εξάντληση της ίδιας της εργατικής δύναμης. Έκτος απ' αυτό, κάθε πρόοδος της καπιταλιστικής γεωργίας δεν είναι μόνο πρόοδος στην τέχνη της καταλήστευσης του εργάτη, αλλά και στην τέχνη της ληστρικής εκμετάλλευσης του εδάφους... Συνεπώς, η καπιταλιστική παραγωγή αναπτύσσει μόνο την τεχνική και το συνδυασμό του κοινωνικού προτσές παραγωγής, υποσκάπτοντας ταυτόχρονα τις πηγές κάθε πλούτου: τη γη και τον εργάτη», (Το Κεφάλαιο, τόμ. I, τέλος του 13ου κεφαλαίου).

Ο ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ

Απ' όσα ειπώθηκαν είναι φανερό ότι ο Μαρξ βγάζει το συμπέρασμα πως είναι αναπόφευκτη η μετατροπή της καπιταλιστικής κοινωνίας σε σοσιαλιστική ολοκληρωτικά και αποκλειστικά από τον οικονομικό νόμο κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας. Η κοινωνικοποίηση της εργασίας, η οποία με χίλιες μορφές τραβάει μπροστά όλο και πιο γοργά και που στο μισό αιώνα που πέρασε από το θάνατο του Μαρξ εκδηλώνεται πολύ ανάγλυφα στην ανάπτυξη της μεγάλης παραγωγής, των καπιταλιστικών καρτέλ, συνδικάτων και τραστ, καθώς και στη γιγάντια αύξηση των διαστάσεων και της δύναμης του χρηματιστικού κεφαλαίου -αυτή είναι η κύρια υλική βάση για τον αναπόφευκτο ερχομό του σοσιαλισμού. Πνευματικός και ηθικός κινητήρας, φυσιολογικός εκτελεστής αυτής της μετατροπής είναι το προλεταριάτο, που διαπαιδαγωγείται από τον ίδιο τον καπιταλισμό. Ο αγώνας του ενάντια στην αστική τάξη, που εκδηλώνεται με διάφορες μορφές όλο και πιο πλούσιες σε περιεχόμενο, γίνεται αναπότρεπτα αγώνας πολιτικός, ο οποίος αποβλέπει στην κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από το προλεταριάτο (δικτατορία του προλεταριάτου). Η κοινωνικοποίηση της παραγωγής θα οδηγήσει αναπόφευκτα στο πέρασμα των μέσων παραγωγής στην ιδιοκτησία της κοινωνίας, στην απαλλοτρίωση των απαλλοτριωτών. Η τεράστια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, ο περιορισμός της εργάσιμης ημέρας, η αντικατάσταση των υπολειμμάτων, των ερειπίων της μικρής, πρωτόγονης, κομματιασμένης παραγωγής με τη συλλογική

τελειοποιημένη εργασία –να οι άμεσες συνέπειες αυτού του περάσματος. Ο καπιταλισμός κόβει οριστικά τη σύνδεση ανάμεσα στη γεωργία και τη βιομηχανία, ταυτόχρονα όμως με την ανώτερη ανάπτυξή του προετοιμάζει νέα στοιχεία αυτής της σύνδεσης, της συνένωσης της βιομηχανίας με τη γεωργία, με βάση τη συνειδητή χρησιμοποίηση της επιστήμης και του συνδυασμού της συλλογικής εργασίας, στοιχεία καινούργιας κατανομής του πληθυσμού (βάζοντας τέλος τόσο στην εγκατάλειψη του χωριού, στην απόσπασή του από τον κόσμο και την εξαγρίωση του, όσο και στην αντιφυσιολογική συσσώρευση τεράστιων μαζών στις μεγάλες πόλεις). Οι ανώτατες μορφές του σύγχρονου καπιταλισμού προετοιμάζουν μια νέα μορφή οικογένειας, νέες συνθήκες για τη θέση της γυναίκας και τη διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς: η γυναικεία και η παιδική εργασία, η αποσύνθεση της πατριαρχικής οικογένειας από τον καπιταλισμό παίρνουν αναπόφευκτα μέσα στη σύγχρονη κοινωνία τις πιο φρικτές, τις πιο ολέθριες και τις πιο αποκρουστικές μορφές. Παρ' όλα αυτά η «μεγάλη βιομηχανία» –χάρη στον αποφασιστικό ρόλο που παραχωρεί στις γυναίκες, στους νέους και στα παιδιά και των δυο φύλων μέσα στο κοινωνικά-οργανωμένο προτσές παραγωγής, έξω από τη σφαίρα της οικογενειακής εστίας– δημιουργεί την καινούργια οικονομική βάση για μια ανώτερη μορφή οικογένειας και σχέσεων ανάμεσα στα δυο φύλα. Φυσικά είναι εξίσου ανόητο να θεωρεί κανείς απόλυτη τη χριστιανο-γερμανική μορφή οικογένειας, όπως και την αρχαία ρωμαϊκή ή την αρχαία ελληνική ή την ανατολική μορφή που άλλωστε αποτελούν, η μια με την άλλη, μια ενιαία ιστορική σειρά εξέλιξης. Είναι ολοφάνερο ότι η συγκρότηση συνδυασμένου εργατικού προσωπικού από πρόσωπα και των δυο φύλων και των πιο διαφορετικών ηλικιών, μ' όλο που έχει την πρωτόγονη, κτηνώδη καπιταλιστική μορφή, όπου ο εργάτης υπάρχει για το προτσές παραγωγής και όχι το προτσές παραγωγής για τον εργάτη και είναι χολεριασμένη πηγή αφανισμού και σκλαβιάς, αντίθετα, θα μετατραπεί αναπόφευκτα, κάτω από τις αντίστοιχες συνθήκες, σε πηγή ανθρωπιστικής εξέλιξης», (Το Κεφάλαιο, τόμ. Ι, τέλος του 13ου κεφαλαίου). Το εργοστασιακό σύστημα μάς δείχνει το «έμβρυο της αγωγής του μέλλοντος, τότε που για όλα τα παιδιά πάνω από ορισμένη ηλικία η παραγωγική εργασία θα συνδυάζεται με τη διδασκαλία και τη γυμναστική, όχι μόνο σαν μέθοδος για την αύξηση της κοινωνικής παραγωγής, αλλά και σαν μοναδική μέθοδος για την κατάρτιση ολόπλευρα αναπτυγμένων ανθρώπων», (στο ίδιο). Πάνω στην ίδια ιστορική βάση, όχι μόνο με την έννοια της απλής εξήγησης του παρελθόντος, αλλά και με την έννοια της άφοβης πρόβλεψης του μέλλοντος και της τολμηρής πρακτικής δράσης που αποβλέπει στην πραγματοποίηση αυτού του μέλλοντος, τοποθετεί ο σοσιαλισμός του Μαρξ και το εθνικό πρόβλημα μαζί με το πρόβλημα του κράτους. Τα έθνη είναι αναπόφευκτο προϊόν και αναπόφευκτη μορφή της αστικής εποχής της κοινωνικής εξέλιξης. Και η εργατική τάξη δεν μπορούσε να δυναμώσει, να ανδρωθεί, να σχηματιστεί χωρίς «να συγκροτηθεί στα πλαίσια του έθνους», χωρίς να είναι «εθνική» («αν και διόλου με την έννοια που το καταλαβαίνει αυτό η αστική τάξη»). Η ανάπτυξη όμως του καπιταλισμού σπάει ολοένα και περισσότερο τους εθνικούς φραγμούς, εκμηδενίζει την εθνική απομόνωση και βάζει στη θέση των εθνικών ανταγωνισμών τους ταξικούς. Γι' αυτό στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες είναι απόλυτα αληθινό ότι «οι εργάτες δεν έχουν πατρίδα» και ότι «η συνένωση των προσπαθειών» των εργατών τουλάχιστον των πολιτισμένων χωρών «είναι ένας από τους πρώτους όρους της απελευθέρωσης του προλεταριάτου» (Κομμουνιστικό Μανιφέστο). Το κράτος, η οργανωμένη αυτή βία, γεννήθηκε κατά τρόπο αναπόφευκτο σε μια ορισμένη βαθμίδα εξέλιξης της κοινωνίας, τότε που η κοινωνία διασπάστηκε σε ανειρήνευτες τάξεις, τότε που δεν μπορούσε πια να υπάρχει χωρίς «εξουσία», που φαινομενικά ήταν πάνω από την κοινωνία και ως ένα ορισμένο σημείο είχε χωριστεί απ' αυτήν. Το κράτος, που γεννιέται μέσα από τις ταξικές αντιθέσεις, γίνεται το «κράτος της πιο ισχυρής, της οικονομικά κυρίαρχης τάξης, που μ' αυτό γίνεται και πολιτικά κυρίαρχη κι έτσι αποκτά νέα μέσα για την υποταγή και την εκμετάλλευση της καταπιεζόμενης τάξης. Έτσι το αρχαίο κράτος ήταν πριν απ' όλα κράτος των δουλοκτητών για την υποταγή των δούλων, όπως το φεουδαρχικό κράτος ήταν όργανο των ευγενών για την υποταγή των δουλοπάροικων αγροτών και το σύγχρονο αντιπροσωπευτικό κράτος είναι όργανο εκμετάλλευσης των μισθωτών εργατών από τους καπιταλιστές», (Ένγκελς: Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους, όπου εκθέτει τις απόψεις τις δικές του και του Μαρξ). Ακόμη και η πιο ελεύθερη και προοδευτική μορφή αστικού κράτους, η λαοκρατική δημοκρατία, δεν παραμερίζει καθόλου αυτό το γεγονός, αλλά απλώς αλλάζει τη μορφή του (σύνδεση της κυβέρνησης με το χρηματιστήριο, εξαγορά –άμεση και έμμεση– των υπαλλήλων και του Τύπου κτλ.). Ο σοσιαλισμός, οδηγώντας στην

εκμηδένιση των τάξεων, οδηγεί έτσι και στην εκμηδένιση του κράτους. «Η πρώτη πράξη –γράφει ο Ένγκελς στο Αντιντίριγκ– με την οποία το κράτος εμφανίζεται πραγματικά σαν εκπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας –απαλλοτρίωση των μέσων παραγωγής προς όφελος όλης της κοινωνίας– είναι ταυτόχρονα και η τελευταία αυτοτελής πράξη του, σαν κράτους. Η επέμβαση της κρατικής εξουσίας στις κοινωνικές σχέσεις γίνεται περιττή στον ένα τομέα υστέρη από τον άλλο και σβήνει μόνη της. Τη διακυβέρνηση των ανθρώπων την αντικαθιστά η διαχείριση των πραγμάτων και η διεύθυνση του προτού παραγωγής. Το κράτος δεν «καταργείται», απονεκρώνεται». «Η κοινωνία που οργανώνει την παραγωγή πάνω στη βάση μιας ελεύθερης και ίσης ένωσης των παραγωγών, βάζει ολόκληρη την κρατική μηχανή εκεί που είναι η θέση της: στο μουσείο των αρχαιοτήτων, δίπλα στο αδράχτι και το μπρούντζινο τσεκούρι», (Ένγκελς: Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους).

Τέλος, για τη στάση του σοσιαλισμού του Μαρξ απέναντι στο μικροαγρότη, που θα μείνει στην εποχή της απαλλοτρίωσης των απαλλοτριωτών, είναι απαραίτητο να αναφέρουμε τη δήλωση του Ένγκελς που εκφράζει τις σκέψεις του Μαρξ: «Όταν θα κατακτήσουμε την κρατική εξουσία, δεν θα σκεφτούμε καν να απαλλοτριώσουμε με τη βία τους μικροαγρότες (αδιάφορο αν με αποζημίωση ή χωρίς αποζημίωση), όπως θα είμαστε υποχρεωμένοι να το κάνουμε αυτό με τους μεγάλους γαιοκτήμονες. Το καθήκον μας απέναντι στο μικροαγρότη είναι πριν απ' όλα να περάσουμε το ατομικό νοικοκυριό του και την ατομική του ιδιοκτησία σε συνεταιριστική όχι με τη βία, αλλά με το παράδειγμα και την παροχή κοινωνικής βοήθειας γι' αυτό το σκοπό. Και τότε θα έχουμε βέβαια αρκετά μέσα για να δείξουμε στο μικροαγρότη όλα τα πλεονεκτήματα ενός τέτοιου περάσματος, πλεονεκτήματα που από τώρα κιόλας πρέπει να του τα εξηγήσουμε (Ένγκελς: Το Αγροτικό Ζήτημα στη Δύση, εκδόσεις Αλεξέγεβα, σελ. 17, η ρωσική μετάφραση περιέχει λάθη. Το πρωτότυπο στη «Neue Zeit»).

Η ΤΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΤΑΞΙΚΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΟΥ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟΥ

Αφού ξεκαθάρισε ακόμη από το 1844-1845 μια από τις βασικές ανεπάρκειες του παλιού υλισμού, ότι δηλαδή ο υλισμός αυτός δεν ήταν σε θέση να κατανοήσει τους όρους και να εκτιμήσει τη σημασία της επαναστατικής πρακτικής δράσης, ο Μαρξ σ' όλη τη ζωή του, παράλληλα με τις θεωρητικές του εργασίες, έστρεψε αμείωτη την προσοχή του στα ζητήματα τακτικής της ταξικής πάλης του προλεταριάτου. Τεράστιο υλικό δίνουν απ' αυτή την άποψη όλα τα έργα του Μαρξ και ιδιαίτερα η τετράτομη αλληλογραφία του με τον Ένγκελς, που εκδόθηκε το 1913. Το υλικό αυτό δεν συγκεντρώθηκε ακόμη ολόκληρο, δεν τακτοποιήθηκε, δεν μελετήθηκε και δεν δουλεύτηκε. Γι' αυτό είμαστε υποχρεωμένοι να περιοριστούμε μόνο σε πολύ γενικές και σύντομες παρατηρήσεις, υπογραμμίζοντας ότι ο Μαρξ με το δίκιο του θεωρούσε τον υλισμό, χωρίς αυτή του την πλευρά, μεσοβέζικο, μονόπλευρο, χωρίς ζωή. Ο Μαρξ καθόρισε το βασικό καθήκον της τακτικής του προλεταριάτου σε πλήρη συμφωνία με όλες τις αφετηριακές αρχές της υλιστικής-διαλεκτικής του κοσμοαντίληψης. Μόνο ο αντικειμενικός υπολογισμός του συνόλου των αμοιβαίων σχέσεων όλων χωρίς εξαίρεση των τάξεων μιας δοσμένης κοινωνίας, συνεπώς και ο υπολογισμός των αμοιβαίων σχέσεων της αντικειμενικής βαθμίδας ανάπτυξης αυτής της κοινωνίας και ο υπολογισμός των αμοιβαίων σχέσεων ανάμεσα σ' αυτή και τις άλλες κοινωνίες μπορεί ν' αποτελέσει τη βάση μιας σωστής τακτικής της πρωτοπόρας τάξης. Παράλληλα όλες οι τάξεις και όλες οι χώρες δεν εξετάζονται από στατική, αλλά από δυναμική άποψη, δηλαδή όχι σε κατάσταση ακινησίας, αλλά σε κατάσταση κίνησης (που οι νόμοι της πηγάζουν από τους οικονομικούς όρους ύπαρξης κάθε τάξης). Η κίνηση με τη σειρά της δεν εξετάζεται μόνο από την άποψη του παρελθόντος, αλλά και από την άποψη του μέλλοντος, όχι με τη χυδαία αντίληψη των «εξελικτικών», που βλέπουν μόνο τις αργές αλλαγές, αλλά διαλεκτικά: «Στις μεγάλες ιστορικές εξελίξεις 20 χρόνια ισοδυναμούν με μια μέρα –έγραφε ο Μαρξ στον Ένγκελς– αν και αργότερα μπορεί να έλθουν τέτοιες μέρες, που να συγκεντρώνουν μέσα τους 20 χρόνια», (τόμ. III, σελ. 127, Αλληλογραφία). Σε κάθε βαθμίδα ανάπτυξης, η τακτική του προλεταριάτου πρέπει κάθε στιγμή να υπολογίζει αυτή την αντικειμενικά αναπόφευκτη διαλεκτική της ιστορίας της ανθρωπότητας, χρησιμοποιώντας, από το ένα μέρος, τις εποχές της πολιτικής στασιμότητας ή της λεγόμενης «ειρηνικής» εξέλιξης με ρυθμό χελώνας, για ν' αναπτύξει τη συνείδηση,

τη δύναμη και τη μαχητική ικανότητα της πρωτοπόρας τάξης και διεξάγοντας, από το άλλο μέρος, όλη αυτή τη δουλειά με προσανατολισμό τον «τελικό σκοπό» της κίνησης της δοσμένης τάξης και τη δημιουργία μέσα σ' αυτή την κίνηση της ικανότητας να δίνονται πρακτικές λύσεις στα μεγάλα προβλήματα στις μεγάλες μέρες, που «συγκεντρώνουν μέσα τους 20 χρόνια». Σχετικά μ' αυτό το ζήτημα έχουν ξεχωριστή σημασία δυο συλλογισμοί του Μαρξ. Ο ένας είναι από την Αθλιότητα της Φιλοσοφίας και αφορά τον οικονομικό αγώνα και τις οικονομικές οργανώσεις του προλεταριάτου και ο άλλος από το Κομμουνιστικό Μανιφέστο και αφορά τα πολιτικά καθήκοντα του προλεταριάτου. Ο πρώτος λέει: «Η μεγάλη βιομηχανία συγκεντρώνει στο ίδιο μέρος ένα πλήθος ανθρώπους που δεν γνωρίζει ο ένας τον άλλο. Ο συναγωνισμός προκαλεί διάσπαση στα συμφέροντα τους. Η περιφρούρηση όμως του μεροκάματου, το κοινό αυτό συμφέρον απέναντι στο αφεντικό τους, τους ενώνει σε μια κοινή σκέψη, τη σκέψη της αντίστασης, του συνασπισμού τους... Αν στην αρχή ο συνασπισμός αυτός γίνεται μεμονωμένα, κατόπιν σχηματίζονται ομάδες και η περιφρούρηση από τους εργάτες των συνδικάτων τους ενάντια στο κεφάλαιο, που διαρκώς ενώνεται, γίνεται γι' αυτούς πιο απαραίτητη από την περιφρούρηση του μεροκάματου... Σ' αυτό τον αγώνα -αληθινό εμφύλιο πόλεμο- ενώνονται και αναπτύσσονται όλα τα στοιχεία για την επερχόμενη μάχη. Όταν ο συνασπισμός φτάσει σ' αυτό το σημείο, παίρνει πολιτικό χαρακτήρα». Έχουμε εδώ μπροστά μας το πρόγραμμα και την τακτική του οικονομικού αγώνα και του συνδικαλιστικού κινήματος για μερικές δεκαετίες, για όλη τη μακρόχρονη εποχή της προετοιμασίας των δυνάμεων του προλεταριάτου για την «επερχόμενη μάχη». Κοντά σ' αυτά πρέπει να αναφέρουμε και τις πολυάριθμες υποδείξεις του Μαρξ και του Ένγκελς, όπου, παίρνοντας για παράδειγμα το αγγλικό εργατικό κίνημα, δείχνουν πώς η «άνθηση» της βιομηχανίας προκαλεί απόπειρες «εξαγοράς των εργατών», (τόμ. Ι, σελ. 136, Αλληλογραφία με τον Ένγκελς) και απόσπασης τους από τον αγώνα· πώς η άνθηση αυτή γενικά «διαφθείρει τους εργάτες», (τόμ. ΙΙ, σελ. 218)· πώς «αστοποιείται» το αγγλικό προλεταριάτο, πώς «το πιο αστικό απ' όλα τα έθνη» (το αγγλικό) «θέλει, όπως φαίνεται, να οδηγήσει τελικά τα πράγματα σε σημείο, ώστε δίπλα στην αστική τάξη να έχει μια αστική αριστοκρατία και ένα αστικό προλεταριάτο», (τόμ. ΙΙ, σελ. 290)· πώς εξαφανίζεται «η επαναστατική θέληση του», (τόμ. ΙΙΙ, σελ. 124)· πώς θα χρειαστεί να περιμένουμε λίγο-πολύ μακρόχρονο διάστημα «για ν' απαλλαγούν οι Άγγλοι εργάτες από τη φανερή αστική τους μόλυνση», (τόμ. ΙΙΙ, σελ. 127)· πώς από το αγγλικό εργατικό κίνημα λείπει «η φλόγα των χαρτιστών», (1866, τόμ. ΙΙΙ, σελ. 305)· πώς οι Άγγλοι ηγέτες των εργατών διαμορφώνονται σύμφωνα μ' έναν τύπο ενδιάμεσο «ανάμεσα σε ριζοσπάστη αστό και εργάτη» (για τον Χόλιοκ, τόμ. ΙV, σελ. 209)· πώς, λόγω του μονοπωλίου της Αγγλίας κι όσο το μονοπώλιο αυτό δεν θα έχει σπάσει, «δεν μπορείς να κάνεις τίποτε με τους Βρετανούς εργάτες», (τόμ. ΙV, σελ. 433). Η τακτική του οικονομικού αγώνα σε σχέση με τη γενική πορεία (και την έκβαση) του εργατικού κινήματος εξετάζεται εδώ από μια εξαιρετικά πλατιά, ολόπλευρα διαλεκτική και αληθινά επαναστατική άποψη.

Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο, μιλώντας για την τακτική του πολιτικού αγώνα, διατύπωσε τη βασική θέση του μαρξισμού: «οι κομμουνιστές αγωνίζονται για τους άμεσους σκοπούς και τα άμεσα συμφέροντα της εργατικής τάξης, ταυτόχρονα όμως υπερασπίζονται και το μέλλον του κινήματος». Σύμφωνα μ' αυτή τη θέση ο Μαρξ υποστήριζε το 1848 στην Πολωνία το κόμμα της «αγροτικής επανάστασης», «το ίδιο εκείνο κόμμα που προκάλεσε την εξέγερση της Κρακοβίας το 1846». Στη Γερμανία το 1848-1849, ο Μαρξ υποστήριζε την άκρα επαναστατική δημοκρατία και ποτέ αργότερα δεν ανακάλεσε όσα είχε πει τότε για την τακτική. Τη γερμανική αστική τάξη την θεωρούσε στοιχείο που «από την αρχή είχε την τάση να προδώσει το λαό» (μόνο μια συμμαχία με την αγροτιά θα έδινε στην αστική τάξη τη δυνατότητα να εκπληρώσει στο ακέραιο τα καθήκοντα της) «και να έλθει σε συμβιβασμό με τους εστεμμένους εκπροσώπους της παλιάς κοινωνίας». Αυτή είναι η γενική ανάλυση που έδωσε ο Μαρξ για την ταξική θέση της γερμανικής αστικής τάξης στην εποχή της αστικοδημοκρατικής επανάστασης, ανάλυση που αποτελεί, ανάμεσα στ' άλλα, πρότυπο υλισμού που εξετάζει την κοινωνία στην κίνηση της και μάλιστα όχι μόνο από την πλευρά της κίνησης που είναι στραμμένη προς τα πίσω: «...χωρίς πίστη στον ίδιο τον εαυτό της, χωρίς πίστη στο λαό· μουρμουρίζοντας προς τα πάνω, τρέμοντας προς τα κάτω... φοβισμένη μπρος στην παγκόσμια θύελλα· καμιά ενεργητικότητα προς καμιά κατεύθυνση, λογοκλοπία προς όλες τις κατευθύνσεις... χωρίς πρωτοβουλία... ένας καταραμένος γέρος, καταδικασμένος να διευθύνει σύμφωνα

με τα γεροντικά του συμφέροντα τις πρώτες νεανικές ορμές ενός ρωμαλέου λαού...», («Νέα Εφημερίδα του Ρήνου», 1848, βλ. Φιλολογική Κληρονομιά, τόμ. III, σελ. 212). Ύστερα από 20 περίπου χρόνια ο Μαρξ σε γράμμα του προς τον Έγκελς (III, 224) δήλωνε πώς η αιτία της αποτυχίας της επανάστασης του 1848 είναι το γεγονός ότι η αστική τάξη προτίμησε την ησυχία και τη σκλαβιά από την προοπτική και μόνο της πάλης για την ελευθερία. Όταν τέλειωσε η εποχή των επαναστάσεων του 1848-1849, ο Μαρξ ξεσηκώθηκε ενάντια σε κάθε παιχνίδι με την επανάσταση (Σάπερ-Βίλιχ και πάλη εναντίον τους) και απαιτούσε να γίνεται η δουλιά μυαλωμένα στην εποχή αυτή της νέας φάσης, που προετοιμάζε δήθεν «ειρηνικά» νέες επαναστάσεις. Η παρακάτω εκτίμηση της κατάστασης στη Γερμανία στα 1856, στην περίοδο της πιο μαύρης αντίδρασης, δείχνει με ποιο πνεύμα απαιτούσε ο Μαρξ να διεξάγεται αυτή η δουλειά: «Το παν στη Γερμανία θα εξαρτηθεί από τη δυνατότητα να υποστηριχτεί η προλεταριακή επανάσταση με μια δεύτερη έκδοση του πολέμου των χωρικών», (Αλληλογραφία με τον Έγκελς, τόμ. II, 108). Όσο η δημοκρατική (αστική) επανάσταση στη Γερμανία δεν είχε τερματιστεί, όλη η προσοχή του Μαρξ, στο ζήτημα της τακτικής του σοσιαλιστικού προλεταριάτου, συγκεντρωνόταν στην ανάπτυξη της δημοκρατικής θέλησης της αγροτιάς. Είχε τη γνώμη ότι η θέση του Λασάλ αποτελεί «αντικειμενικά προδοσία απέναντι στο εργατικό κίνημα προς όφελος της Πρωσίας» (τόμ. III, σελ. 210) ανάμεσα στ' άλλα ακριβώς γιατί ο Λασάλ χαριζόταν στους τσιφλικάδες και τον πρωσικό εθνικισμό. «Είναι πρόστυχο», έγραφε ο Έγκελς το 1865, ανταλλάσσοντας σκέψεις με τον Μαρξ σχετικά με κάποια κοινή δήλωση που σχεδίαζαν να κάνουν στον Τύπο, «σε μια αγροτική χώρα να επιτίθεται κανείς εξ' ονόματος του βιομηχανικού προλεταριάτου μόνο ενάντια στην αστική τάξη και να ξεχνά την πατριαρχική «εκμετάλλευση με τη μαγκούρα» του αγροτικού προλεταριάτου από τους φεουδάρχες ευγενείς» (τόμ. III, σελ. 217). Την περίοδο του 1864-1870, τότε που πλησίαζε στο τέλος της η εποχή του τερματισμού της αστικοδημοκρατικής επανάστασης στη Γερμανία, η εποχή του αγώνα των εκμεταλλευτριών τάξεων της Πρωσίας και της Αυστρίας για τον ένα ή τον άλλο τρόπο τερματισμού αυτής της επανάστασης από τα πάνω, ο Μαρξ δεν καταδίκασε μόνο τον Λασάλ που ερωτοτροπούσε με τον Μπίσμαρκ, μα και διόρθωνε τον Λίμπκνεχτ που είχε πέσει σε αυστροφιλία και υπεράσπιζε τον παρτικουλαρισμό· ο Μαρξ απαιτούσε μια επαναστατική τακτική, που να καταπολεμάει εξίσου αμείλικτα και τον Μπίσμαρκ και τους αυστρόφιλους, μια τακτική που να μην προσαρμόζεται στο νικητή, δηλαδή στον γιούνκερ της Πρωσίας, αλλά να ξαναρχίσει αμέσως τον επαναστατικό αγώνα εναντίον του και μάλιστα στο έδαφος που δημιούργησαν οι στρατιωτικές νίκες της Πρωσίας (Αλληλογραφία με τον Έγκελς, τόμ. III, σελ. 134, 136, 147, 179, 204, 210, 215, 418, 437, 440-441)98. Στην περίφημη έκκληση της Διεθνούς της 9 του Σεπτεμβρίου 1870 ο Μαρξ συνιστούσε στο γαλλικό προλεταριάτο να προσέξει να μην αναλάβει μια πρόωρη εξέγερση, όταν όμως παρ' όλα αυτά άρχισε η εξέγερση (το 1871), ο Μαρξ χαιρέτισε με ενθουσιασμό την επαναστατική πρωτοβουλία των μαζών «που έκαναν έφοδο στον ουρανό» (γράμμα του Μαρξ προς τον Κούγκελμαν). Μια ήττα της επαναστατικής πάλης μέσα σ' αυτή την κατάσταση, όπως και σε πολλές άλλες, ήταν από την άποψη του διαλεκτικού υλισμού του Μαρξ μικρότερο κακό μέσα στη γενική πορεία και την έκβαση του προλεταριακού αγώνα, απ' ό,τι η εγκατάλειψη της κατεχόμενης θέσης και η συνθηκολόγηση χωρίς μάχη: μια τέτοια συνθηκολόγηση θα έσπαζε το ηθικό του προλεταριάτου και θα υπόσκαπτε την ικανότητα του για αγώνα. Ο Μαρξ εκτιμούσε πέρα για πέρα τη χρησιμότητα των νόμιμων μέσων πάλης στην εποχή της πολιτικής στασιμότητας και της κυριαρχίας της αστικής νομιμότητας, το 1877-1878, όμως, μετά την έκδοση του εκτάκτου νόμου ενάντια στους σοσιαλιστές, καταδίκασε αυστηρά την «επαναστατική φρασεολογία» του Μοστ, μα στρεφόταν με όχι λιγότερη, αν όχι περισσότερη, αυστηρότητα ενάντια στον οπορτουνισμό, που κυριεύσε τότε για ένα διάστημα το επίσημο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, που δεν έδειξε αμέσως καρτερικότητα, σταθερότητα, επαναστατικότητα, απόφαση να περάσει σε παράνομο αγώνα σαν απάντηση στον έκτακτο νόμο (Γράμματα του Μαρξ στον Έγκελς, τόμ. IV, σελ. 397, 404, 418, 422, 424 102. Σύγκρινε επίσης τα γράμματα προς τον Ζόργκε).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

-----

[1]. Η βιβλιογραφία υπάρχει στα «Άπαντα» του Λένιν, (τόμος 26ος, σελίδες 81-91). Μπροστά στην απειλή

της τσαρικής λογοκρισίας η συντακτική επιτροπή του Λεξικού δεν δημοσίευσε πολλά κομμάτια από το «Σοσιαλισμό» και «Την Τακτική της Ταξικής Πάλης του Προλεταριάτου» και έκανε μια σειρά αλλαγές σ' όλο το κείμενο του άρθρου. «Η σύνταξη του Λεξικού, γράφει ο Λένιν σ' ένα εισαγωγικό σημείωμά του στα «Άπαντα», αφαίρεσε το τέλος του άρθρου για τον Μαρξ, που ήταν αφιερωμένο στην έκθεση της επαναστατικής του τακτικής. Δυστυχώς, δεν έχω τη δυνατότητα να αποκαταστήσω εδώ αυτό το τέλος, γιατί το πρόχειρο έμεινε κάπου στην Κρακοβία ή στην Ελβετία...».

[2]. Ο Λένιν έχει υπόψη του την έκδοση της αλληλογραφίας του Κ. Μαρξ και του Φρ. Ένγκελς, που εκδόθηκε στη Γερμανία το Σεπτέμβρη του 1913 σε τέσσερις τόμους με τον τίτλο: Η αλληλογραφία του Φρ. Ένγκελς και Καρλ Μαρξ από το 1844 ως το 1883, που εκδόθηκε από τον Α. Μπέμπελ και τον Ε. Μπέρνσταϊν, Στουτγάρδη 1913. Η αλληλογραφία, που αριθμεί πάνω από 1500 γράμματα, αποτελεί σπουδαιότατο συστατικό μέρος της θεωρητικής τους κληρονομιάς. Η αλληλογραφία εκτός από τις πολύτιμες βιογραφικές πληροφορίες, περιέχει πλουσιότατο υλικό, που απεικονίζει την οργανωτική και θεωρητική δράση των θεμελιωτών του επιστημονικού κομμουνισμού...